

11. SZÁZADI TEMETŐRÉSZLET BAKS-KÖZTÁRSASÁG UTCA (CSONGRÁD MEGYE) LELŐHELYRŐL. HONFOGLALÁS ÉS KORA ÁRPÁD-KORI SÍROK BAKS HATÁRÁBAN

BALOGH CSILLA* – LŐRINCZY GÁBOR** – TÜRK ATTILA*** – VARGA SÁNDOR****

Absztrakt: A tanulmány egy kora Árpád-kori temetőtöredéket mutat be. A baksi római katolikus templom építése során két alkalommal, 2006-ban és 2009-ben leletmentett tíz sír közreadása és elemzése mellett összegyűjtöttük Baks környékének 10–11. századi temetőit és sírleleteit. Az eddig ismertté vált leletek alapján a tanulmány második részében áttekintjük a mikrorégió Árpád-, közép- és újkori településtörténetét.

Kulcsszavak: Dél-Alföld, Csongrád megye, kora Árpád-kor, sírleletek, településtörténet

BEVEZETŐ¹

A község önkormányzata az általános iskola mögötti telek (Köztársaság u. 326/2 hrsz) délnyugati sarokrészét (1. kép 1–2) a katolikus egyháznak adományozta templom építése céljából. Az építést megelőzően Baks Községi Önkormányzat Polgármesteri Hivatala és a Móra Ferenc Múzeum szerződést kötött az ingatlanon nyilvántartott régészeti lelőhelynek az építendő templom területére eső, földmunkával érintett része (templomépület, gáz- és vízvezeték, valamint szennyvízagnak területe) megelőző feltáráására. A 265 m²-nyi területen Bende Livia és Lőrinczy Gábor 2006. május 29. és június 9. között végzett ásatást, amelynek során hat, 10–11. századra keltezhető, részben a korábbi építkezésekkel bolygatott sírt, valamint egy épület alapozási árkát, illetve az épület különböző bővítéseinek, átépítéseinek a nyomait tárták fel (1. kép 3; 2. kép 1). A kutatott terület keleti részét, nagyjából a tervezett templom kereshajója keleti szárnyának területét már korábban planírozták. Itt kb. 5–10 cm vastag humusz volt meg-

figyelhető. A hitelesítés során megállapították, hogy a sírok nem egy templom körüli temetőhöz, hanem egy soros temetőhöz tartoztak.²

A templomépítés kivitelezésének megkezdése előtt a terv módosult – az épület néhány méterrel délebbre került –, és a templom délkeleti sarkához egy sekrestyét is terveztek. Ezért a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Dél-Alföldi Irodája a földmunkavégzést régészeti felügyelethez kötötte. A 2009. július 27-én megkezdett alapozási munkálatok közben egy sír került elő, melyet még aznap Balogh Csilla tárt fel. Ezek után a Szeged-Csanádi Egyházmegye és a Móra Ferenc Múzeum szerződést kötött a változtatással érintett, de a korábbi ásatás során meg nem kutatott terület feltáráására. Az újabb megelőző feltárást Balogh Csilla végezte el 2009. augusztus 6–7-én.³ A feltárt 177 m²-nyi területen újabb négy sír került elő (2. kép 2).

* İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 34080 Fatih-İstanbul, Horhor Cad. Kavalalı Sok. 5/4. csillabal@gmail.com

** lorinczyg@gmail.com

*** Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Régészettudományi Intézet, H-2087 Piliscsaba, Egyetem u. 1./MTA BTK Történettudományi Intézet, Magyar Őstörténeti Témacsoport, H-1014 Budapest, Országház u. 30. turk.attila@btk.mta.hu

**** Móra Ferenc Múzeum, H-6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3. varga.sandor.arch@gmail.com

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4. A/1-11-1-2012-0001 „Nemzeti Kiválóság Program”, az OTKA/NKFIH 106369, valamint az MTA BTK MÓT 28.317/2012 keretében valósult meg. A cikk a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² BENE-LŐRINCZY 2007, 152. A lelőhelyet Baks, Köztársaság utca néven ismertették, a dokumentációban a Baks-Iskola szerepel. A lelőhely azonosítója: 20725.

A TEMETŐRÉSZLET SÍRJAI

1. sír (4. kép 1–2): T.: ÉNy–DK, 310–130°, a váz T.: 300–120°. H.: 205 cm, sz.: 75–85 cm, m.: 21 cm.⁴ A téglalap alakú, lekerekített sarkú sír világos homokszínű betöltése jól elvált a világos sárgásbarna homokos altalajtól. A sírban *maturus korú, europid típusú férfi*⁵ hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű vázmaradványa került elő 3–7 cm vastag betöltésen. A legvastagabb betöltés a két felkar alatt, a legvékonyabb a csigolyák alatt volt megfigyelhető. A koponya hátra billent, vállai erősen összehúzva, felkarcsontjai a bordák mellett, jobb alkarcsontjai a medencelapáton, a bal a medencelapát mellett, lábsontjai párhuzamosan feküdtek. Ágyékcsigolyái kifordult helyzetben kerültek elő, rajtuk közepes fokozatú degeneratív *spondylitis* (csigolya porckopás) figyelhető meg (a szegycsontja tüskés végű volt).

2. sír (4. kép 3–4): T.: ÉNy–DK, 305–125°. H.: 190 cm, sz.: 100 cm, m.: 15–25 cm. A téglalap alakú, lekerekített sarkú sír széle kb. 8–10 cm szélességben sötétbarna, a közepe szürkésbarna színnel jelentkezett a világos sárgásbarna homokos altalajon. A sírból ismeretlen korú *felöltt(?)* vázának töredékes lapockacsontja és néhány csigolyája, valamint újkori fémdarabok kerültek elő.

3. sír (5. kép 1–3): T.: ÉNy–DK, 310–130°. H.: 220–225 cm, sz.: 65–70 cm, m.: 7 cm. A téglalap alakú, lekerekített sarkú sír világos homokszínű betöltése jól elvált a világos sárgásbarna homokos altalajtól. A sírban *maturus(?) korú férfi(?)* hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű vázmaradványa került elő 5 cm vastag betöltésen. A koponyát egy újkori oszlop kiásása során semmisítették meg. Vállai erősen összehúzva, karcsontjai a bordák mellett, lábsontjai párhuzamosan feküdtek. A jobb lábsontokat a földmunka során bolygatták meg. Mell.: 1. Egyenes hátú, ívelt pengéjű *vaskés* (6. kép 1–1a) feküdt a bal kézcsontok külső oldala mellett, azokkal párhuzamosan. Rövid nyele középső nyélállású. A penge h.: 8,6 cm, a nyéltüske h.: 2,2 cm. 2. Lant alakú *vascsiholó* (6. kép 2–2a) került elő a nyelés során, valószínűleg a lábsontok közeléből. Négy-szög keresztmetszetű, középen ellaposodó, a két vége elhegyesedő. Egyik felének mindkét oldalát vasoxidral konzerválódott textilmaradvány fedi. H.: 7 cm, sz.: 2,6 cm, v.: 0,5 cm. 3. Barna színű *kova* (5. kép 4–4a) került elő a vascsiholóval együtt. M.: 1,8 × 1,7 × 0,9 cm.

4. sír (7. kép 1–4): T.: ÉNy–DK, 300–120°. H.: 195 cm, sz.: 65–70 cm, m.: 25–30 cm. A téglalap alakú, le-

kerekített sarkú sír szélének világos homok-, valamint szürkésbarna színű betöltése jól elvált a világos sárgásbarna homokos altalajtól. A sírban *maturus korú, europid típusú férfi* hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű vázmaradványa került elő 5 cm vastag betöltésen. Morfológiailag nagyon hasonlít az 1. sírban eltemetett férfihoz. A legvastagabb betöltés a két fel- és alkarcsont, valamint a jobb kézcsontok alatt, a legvékonyabb a csigolyák alatt volt megfigyelhető. A koponya előre és kissé bal oldalára billent, vállai erősen összehúzva, karcsontjai a bordák mellett, a bal kézcsontok a combcsont felső végén, lábsontjai párhuzamosan feküdtek. Az ágyékcsigolyákon enyhe/közepes fokozatú degeneratív *spondylitis* figyelhető meg. Mell.: 1. Bronzhuzalból hajlított ovális *karika* (7. kép 5–5a) feküdt a jobb csecsnýúlvány mellett, a sír alján. Átm.: 0,9 × 1,12 cm, v.: 0,15 cm, s.: 0,30 g. 2. Bronzhuzalból hajlított ovális *karika* (7. kép 6–6a) volt a bal csecsnýúlványhoz tapadva, nyitott végével a szemüreg irányában. Átm.: 1,5 × 1,6 cm, v.: 0,3 cm, s.: 1,86 g. 3. Bronz *lemezgyűrű* (7. kép 7–7a) került elő a jobb kéz gyűrűsujján. Külső felülete enyhén domború és 0,5 cm-enként ferde rovátkákkal díszített. Átm.: 2 × 2,2 cm, sz.: 0,3 cm, s.: 1,90 g.

5. sír (8. kép 1–2): T.: DK–ÉNy, 120–300°. Fordított tájolású sír. H.: – cm, sz.: – cm, m.: 30 cm. A lekerekített végű, enyhén szélesedő sír alsó harmada került elő. A temetkezés többi részét egy újkori gödör vágta és semmisítette meg. A sír szürkésbarna színű betöltése jól elvált a világos sárgásbarna homokos altalajtól és a gödör szürkésfekete, kevert betöltésétől egyaránt. A sírban meghatározhatatlan korú *férfi(?)* jobb lábszárcsontjai feküdtek *in situ* helyzetben. A váz maradványának egy része a gödör betöltéséből került elő.

6. sír (8. kép 3–4): T.: ÉNy–DK, 310–130°. H.: 140 cm, sz.: 60–65 cm, m.: 10–15 cm. A téglalap alakú, lekerekített sarkú sír világos homokszínű betöltése jól elvált a világos sárgásbarna homokos altalajtól. A sírban *felöltt korú nő(?)* jobb és bal *tibiája*, valamint a bal *fibulája* feküdt a sír keleti sarkában *in situ* helyzetben, 10 cm vastag földrétegen. A sír déli sarkát egy újkori gödör vágta.

7. sír (9. kép 1–2):⁶ T.: ÉNy–DK, 310–130°. Mérhető h.: 172 cm, sz.: 54–42 cm, m.: 26 cm. A sír világosbarna betöltésű foltja jól elvált a világos sárgásbarna

³ BALOGH 2010, 136. A 2009. évi feltárások ismertetésénél a lelőhely Baks, római katolikus templom néven szerepel.

⁴ A sírok mélységadatai a nyelési szinttől értendők. A területről változó, 30–40 cm vastag földréteget távolítottak el az ásás során géppel és kézzel. Az első hat sír rajzait Bende Livia és Czabarka Zsuzsa, a sírok fotóját Bende Livia készítette.

⁵ A temető embertani anyagát Marcsik Antónia határozta meg. Cikkét ld. a Függelékben.

⁶ Az ásáson 2009-ben újból indult a sírok számozása, mivel azonban egy temető sírjairól van szó, a 2009. évben feltárt sírokat itt átszámoltuk, a számozást folytatólagossá tettük. A sírrajzokat és a sírfotókat Balogh Csilla készítette.

homokos altalajtól. A gödör a láb felé enyhén szűkül, oldalai függőlegesek voltak, alja egyenesen húzódott. A sír északnyugati vége a templom alapozási árkának kiásásakor megsemmisült, a koponyát a munkagép kiemelte. A sírban hanyatt, nyújtott helyzetben *adultus korú* (35–39 éves) *europid típusú* (cromagnoid jelleggel bíró) férfi jó megtartású csontváza feküdt. Az *os parietalén*, a jobb és baloldalon négy jelképes trepanáció figyelhető meg. A bal váll erőteljesen felhúzott helyzetben volt, karjai könyökben kissé behajlítva a combtőn nyugodtak. A lábak párhuzamosan helyezkedtek el. Mell.: 1. Téglalap átmetszetű, téglalap alakú *vascsat* (9. kép 3–3a) feküdt töredékes állapotban a jobb oldali bordák végénél. H.: 3,3 cm. 2. Lára alakú *vascsiholó* (9. kép 4–4a) töredékei kerültek elő a jobb könyök belső oldalánál. H.: 6,7 cm, sz.: 3 cm. 3. Ugyanott kisméretű *kovakő* (9. kép 5–5a) hevert. M.: 1,7 × 1,5 × 0,9 cm. 4. Rossz megtartású, keskeny pengéjű, középső nyélállású, egyenes hátú, egyélű *vaskés* (9. kép 6–6a) volt töredékes állapotban, hegyével a lábak felé fordulva a bal kéztő külső oldalánál.

8. sír (10. kép): T.: Ny–K, 280–100°. H.: 189 cm, sz.: 47–42 cm, m.: 18 cm. A gépi földmunka során először egy *torques* és egy kifordult nyakcsigolya jelezte a sír létét. A felület többszöri nyesése után egy a nyugati végén lekerekített, a keleti részén sarkos kialakítású, keskeny sír foltja rajzolódott ki, melynek szélén kb. 8–10 cm szélességben világosbarna sáv jelentkezett, s azon belül szürkésbarna színű betöltés mutatkozott. A függőleges oldalú, egyenes aljú sírgödörben *juvenis korú* (18–20 éves) nő csontváza nyugodott hanyatt, nyújtott helyzetben. A koponya már a korábbi földmunkák során elpusztulhatott. Az állkapocs a nyakcsigolyákra leesett. A vállak erőteljesen felhúzott helyzetben voltak, a karok könyökben behajlítva a medencében nyugodtak. A lábak párhuzamosan feküdtek. A gerincoszlop alsó részét, a derék- és ágyékcsigolyákat állatjárat bolygatta. Mell.: 1. Kerek átmetszetű ezüsthuzalból hajlított, két végén lekerekített, kerek alakú *karikaékszer* (11. kép 2–2a) feküdt a koponyatető alatt, a bal halántéknál. Átm.: 2,5 cm, v.: 0,2 cm, s.: 0,79 g. 2. Kerek átmetszetű, réz alapú ötvözetből négyes sodrással készített, tűzaranyozott, hurkos-kampós záródású *torques* (11. kép 1–1b) volt a nyakban. A vastag huzalok közé vékony, sodort huzalt is tekertek. Átm.: 16 cm, v.: 0,5 cm, s.: 68,34 g. 3–12. 10 db réz alapú ötvözetből öntött, ezüst- vagy ónbevonatú, gömbszelet alakú *veret* (13. kép) került elő a nyakcsigolyáknál. Díszítésük koncentrikus: peremükön gyöngydrót utánzó szegély, középen kerek mező köré rendezett kilenc kerek szziromból álló rozetta, s e kettő közötti részen négy, két-két befelé pöndörödő leveles ágból álló rozetta. Hátoldalukon középen egy elhegyesedő, a ve-

retekkel egybeöntött szegecs van. Öt egymás mellett, ívelt sort alkotva a nyakcsigolyák jobb oldalán feküdt, előoldalukkal felfelé. Három veret egymás mellett, a nyakcsigolyák alól került elő úgy, hogy a két szélső előlappal lefelé hevert, a középső pedig elülső oldalával felfelé nézett (12. kép 1). Két veret pedig a bal lapocacsont alól került elő, előlappal lefelé. Átm.: 1,7 cm, veretek özszs.: 25,22 g.⁷ 13. A veretek alatt 2 cm szélességű *bőrszalag* maradványa jelentkezett (12. kép 2). 14. Két veret felerősítő füléből *cérnamaradványok* kerültek elő. 15. A nyakcsigolyák körül, a veretsor belső oldalánál *gyöngygyaklanc* (14. kép 3–3a) volt: 8 db nyomott henger alakú, két-két vízszintesen húzódó árkolással tagolt, fóliás; 6 db henger alakú, bordázott; 5 db egész és több töredékes állapotú, henger alakú, bordázott, fóliás és 1 db halvány zöldessárga színű, nyomott gömb alakú pasztagyöngy. 16. Ezüsből öntött, kéttagú csüngős *veret* (11. kép 4–4a) felső, kerek alakú része került elő a jobb vállnál. Két koncentrikus árkolással díszített. Hátoldalán két egybeöntött hurokfül szolgált a felerősítésre. Öntési hibás; a csüngő részt tartó függesztőtag nem a veret tengelyébe esik. Átm.: 1,3 cm, s.: 0,97 g. 17. Ezüsből öntött keret *veret* (11. kép 5) a sír mellől, mely nagy valószínűséggel a gépi munka során mozdult ki. Kettős koncentrikus árkolással tagolt. Anyaghibás, középen kilyukadt. Átm.: 1,4 cm, s.: 0,63 g. 18–19. Egy-egy réz alapú ötvözetből öntött, rombusz átmetszetű, végei felé elkeskenyedő *karperec* (14. kép 1–2a) került elő az alkarokon. Az egyik öntési hibás. Átm.: 7,7–7,4 cm, v.: 0,7–0,4 cm, s.: 47,61 és 47,33 g. 20. Réz alapú ötvözetből készült, kerek átmetszetű, végei felé elkeskenyedő és egyenesre vágott végű *gyűrű* (11. kép 3–3a) volt a jobb combcsont külső oldalánál. Átm.: 2,4 cm, v.: 0,4 cm, s.: 5,40 g. 21. Kerek átmetszetű *vasár* (11. kép 6–6a) feküdt a jobb könyök külső oldalánál. A nyéltüskéje négyzet átmetszetű. Hegye le-törött. H.: 9,6 cm.

9. sír (16. kép 1, 3): T.: ÉNy–DK, 320–140°. Mérhető h.: 167 cm, sz.: 66 cm, m.: 5 cm. A korábban már bolygatott és délkeleti részén elpusztított sír világosbarna betöltésű foltja alig vált el a világos sárgásbarna homokos altalajtól. A sírgödör északnyugati vége lekerekített volt, oldalai függőlegesen haladtak, alja egyenesen húzódott. A sírban eredetileg hanyatt, nyújtott helyzetben *juvenis korú* (20–22 éves), *europid típusú férfi* csontváza nyugodott. A csontok alatt 5–7 cm vastagságban barnás betöltés húzódott. A váz a gépi munka során sérült. Az összenyomódott koponyából az arckoponyának csak csontszilánkjai maradtak meg. A jobb karcsonatok és a bal combcsont kimozdult eredeti helyéről. A test mellett nyújtva fekvő jobb karcsonatok és a bal combcsont *in situ* helyzetben maradtak. Mell.: 1. Egyélű, egyenes hátú, középső nyélállású, keskeny

⁷ A veretek súlya 2,85 és 3,34 g között változik.

pengéjű *vaskés* (16. kép 2–2a) feküdt töredékes állapotban a bal medencecsont mellett, hegyével a lábak felé. Sz.: 1,3 cm.

10. sír (16. kép 4, 7): T.: ÉNy–DK. Sz.: 60 cm, m.: 7 cm. A sír halványbarna homokos betöltésű foltja alig vált el a sárgásbarna altalajtól. A sírgödörnek csak a délkeleti fele maradt meg, a sír északnyugati része a korábbi munkálatok során elpusztult. A gödör sarkai lekerekítettek voltak, oldalai függőlegesek, alja egye-

nes. A sírban csak egy 23–x éves nő jobb combcsontjának töredékei voltak. Mell.: 1–2. 2 db kerekre kalapált fejű *vasszeg* (16. kép 5–6a) került elő a sír betöltéséből. Az egyik L alakban meggörbült és hozzá ismeretlen rendeltetésű vastöredék korrodálódott. H.: 4,4–5,4 cm. 3. Két, kerek átmetszetű huzalból hajlított, egymásba fűzött és szorosán összekorrodálódott *vaskarika* (16. kép 8–8a) származik szintén a betöltésből. Átm.: 0,8 cm.⁸

A TEMETŐRÉSZLET, A SÍROK ÉS A RÉGÉSZETI LELETANYAG ÉRTÉKELÉSE

A TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

A község belterületén feltárt temetőrészlet a Tisza árterét kísérő magasparton, az egykori ártér szélétől 270–300 méterre, a környezetéből mintegy 1-1,5 méterre kiemelkedő, 80 × 50 × 70 méteres, háromszög alakú természetes homokdomb közepén és keleti lejtőjén terült el.⁹ Az elmúlt évszázad során a homokdomb nyugati oldalát minden bizonnyal homokkitermeléssel, a déli oldalát kisebb mértékben, a domb mellett húzódó út kialakítása-építése során részben megsemmisíthették, mai állapota így másodlagosnak tekinthető.

A sírok a területen történt építkezések,¹⁰ különböző földmunkák során kisebb-nagyobb mértékben bolygatást szenvedtek (3. kép 1). A mai felszín minden szempontból másodlagosnak tekinthető, de a 11. században sem lehetett a dombot fedő hu-

muszréteg vastag, amire a sírok homokos, az altalajtól alig elütő színű, szinte azzal azonos betöltése utalt.

A sírok kis száma és egymástól való távolsága ellenére – 2-3-5 méter –, mintha azok DNy–ÉK irányban húzódó sorokat alkotnának. Északon az 5–7., középen az 1–3. sír, míg délen a 9–10. sírok egymáshoz viszonyított helyzete viszonylag szabályos temetési rendre enged következtetni (3. kép 2).

A homokos talaj és a sírok korábbi földmunkák általi részleges bolygatottsága korlátozta a temetkezések jellemzőinek aprólékos megfigyelését.

A temetkezések többsége sekély mélységben, a mai felszíntől 50–60 cm mélyen került elő. A sírok egy részében, különösen az 1., 3. és 4. férfi sírok esetében, a téglalap alakú sírgödörök 189–225 cm között váltakozó hossza, a korszak sírhosszúságai között kiemelkedőnek számít. Ezzel szemben más

⁸ Meg kell említeni, hogy az általános iskola udvarán, faültetés közben Bényi József tanító 1960-ban egy csontvázas sírt talált. A bejelentést követően a helyszíni szemlén Trogmayer Ottó a megbolygatott, zsugorított testhelyzetű temetkezésnek már nyomát sem találta, a melléklet nélküli csontvázas sír helyét tudta pusztán megtekinteni. A helyiek elmondása alapján tudomására jutott, hogy a Felszabadulás utcán (ma Fő utca), az iskolától számított második telken, a Sebők István háza mögötti kertben is találtak egy melléklet nélküli csontvázas (Trogmayer Ottó: *Jelentés a baksi helyszíni szemléről*. MFM Rég Ad.: 188-76.). Ezeknek a síroknak a 11. századi temetőhöz való tartozása több mint kétséges. Az 1952-ben épült iskolához, annak északi végéhez 1974-ben egy új, hét tantermes iskolát építettek, konyhával, ebédlővel, majd 1992-ben egy korszerű tornatermet (MOLNÁR 2003, 55) az iskolaépülettől nyugatra, a feltárt területtől alig 20-25 méterre. Mivel az építkezések kapcsán újabb sírok előkerüléséről nem tudunk, ezért az eddigi ismereteink alapján nagy valószínűséggel egy kis sírszámú temető sírjai kerültek itt feltárra.

⁹ A magaslatot már az Első Katonai Felmérés (1763–1787) térképlapján is ábrázolták (19. kép 1).

¹⁰ A 2006-os feltárás szelvényében több, egymással párhuzamos, keményre döngölt, fekete betöltésű alapozás és alapozási árok, egy téglalap alaprajzú téglalapozás és néhány emésztőgödör, valamint akna került elő. A területnek, valamint a teleknek az általános iskolához való tartozása azt a feltételezést engedte meg, hogy itt a Baks-Iskola lelőhelyről ismert sírokhoz tartozó újabb temetkezések kerültek elő, ezért szerepel a feltárás dokumentációjában ez az elnevezés. A lelőhelynek ilyen alapon történő azonosítása azonban kétséges, mivel nem bizonyítható egyértelműen, hogy az ásatáson előkerült alapozások az 1886-ban épült iskola épületéhez tartoztak. Az ásatási megfigyelések alapján mindössze annyi állapítható meg, hogy a sírokkal érintett területet az 1920-as évek utáni időszakban egyszer biztosan megbolygatták. Erre utal a teljesen feldúlt 2. sír betöltéséből előkerült Baeder Caola vitaminos arc- és bőrápoló krém feliratot tartalmazó dobozotető, amely a két világháború közötti időszakban jelent meg és terjedt el széles körben.

síroknál, mint pl. a 7. és 8. sírnál szűk, szabálytalan alakú sírgödör jelentkezett.

A temetkezések tájolása egységesnek mondható. Az 5., fordított tájolású és a 8., Ny–K tájolású síron kívül a többségük az ÉNy, 300–320°-os tartományon belül van.

Az elhunytakat hanyatt fektetve, nyújtott helyzetben temették el. A kartartások változatosak: a törzs mellett nyújtva fekvő karok (3. és 4. sír) mellett az 1. sírban a bal, a 8. sírban mindkét kar a medencére, a 7. sírban pedig a combtőre volt hajlítva. Koporsó egykori meglétét a 10. sír betöltéséből előkerült két darab kerekre kalapált fejű vasszeg igazolja. E mellett a vázcsontok alatt megfigyelt 3–10 cm vastag barnás betöltés is (1., 3., 4., 6. és 9. sír) koporsóval történt temetésre utalhat.

A 8. sír szűk, lekerekített végű sírformája és a gödörben nyugvó fiatal nő szorosan a mellkashoz tapadt felkarcsontjai és a medencében fekvő kézfejei arra engednek következtetni, hogy ez esetben a halottat lepelbe vagy gyékénybe betekerve helyezték a sírba.

A feltárt 10 temetkezés mindegyikében felnőtt korcsoporthoz tartozó személy nyugodott; csecsemő, valamint kiskorú gyermek sírja nem került elő. A megmaradt embercsontok alapján a sírok 60%-ában nyílt lehetőség a pontosabb életkor meghatározásra. Az eltemetettek közül három *maturus*, egy pedig *adultus* korú férfi volt, míg egy-egy nő és férfi *juvenis* korban hunyt el. A nemek aránya a férfiak irányába billen, miután a feltárt 10 temetkezésből hatban volt férfi, három nő ellenében. Egy további sírban a bolygatottság következtében a váz neme nem volt meghatározható.

A RÉGÉSZETI LELETANYAG ÉS A VISELET

A sírokból származó régészeti anyag – a 8. női sír kivételével – szegényesnek mondható. Négy sírből nem került elő melléklet. Vaskés három, különböző korcsoportban elhunyt férfi temetkezésében (3., 7. és 9. sír) fordult elő. Mindhárom sírban a váz bal oldalán, a medencelapát, valamint a kézcsontok

külső oldaláról kerültek elő. Közülük kettőben (3. és 7. sír) csiholó és kova is volt. A ruházathoz tartozó leletek közé csak a 7. férfisír téglalap alakú vascsatja sorolható, mely a derék jobb oldaláról került elő. A 4. sírban nyugvó férfi sima bronzhuzalból készített egyszerű karikaékszerei és bronz pántgyűrűje köznépi jellegű ékszertípusok.

A 8. sír egy *juvenis* korú nő temetkezése volt, akit viszonylag gazdagon díszített ünnepi ruházatban temettek el. Haját bronz hajkarikával fogták össze. Ruházatának nyakát vastag textilpántra egy sorban felvarrt, rézalapú ötvözetből öntött veretek díszítették. Ruhájának ujját rézalapú ötvözetből öntött, rombusz átmetszetű karperecekkal szorították le. Nyakában rézalapú ötvözetből, négyes sodrással készített, tuzaranyozott, hurkos-kampós záródású *torquest* és barázdált, illetve aranyfóliás gyöngyökből,¹¹ valamint ezek közé felfűzött, másodlagosan felhasznált, kéttagú csüngős aranyozott ezüst kerek veretekből álló láncot viselt. Ujján rézalapú ötvözetből öntött gyűrű volt.

A gépi munka során, a sír előkerülésekor mozdult ki a nyak tájékáról a rézalapú ötvözetből négyes sodrással készített, hurkos-kampós záródású *torques*. A vastag huzalok közeit egy vékony, szintén sodort huzal díszítette.

A nyakperec legközelebbi párhuzama 1886-ban, Baks-Iskola 3. sírjából került elő. Reizner János leírása alapján a hurkos-kampós záródású, két vastagabb huzalból (mindkét huzal kétrét hajtva, keresztmetszete így négyes sodratú) kialakított *torques* sodratainak mélyedéseiben mindenütt egy-egy igen finom és vékony filigránhuzal¹² volt megfigyelhető.¹³ Ez utóbbiak a nyakperec szétnyitása és összekapcsolása következtében azonban összetöredeztek, majd teljesen kihullottak.

Ugyanilyen típusú *torques* volt a közelben fekvő Csongrád-Bokrospart lelőhely 5. sírjában is,¹⁴ amely leletösszetételét tekintve (S-végű karika, gyöngyök, csüngős veretek, nyakperec, karperecek, gyűrű) is kitűnő analógiája a baksi gazdag női temetkezés ékszerkészletének. A keltezés szempontjából ugyanakkor lényeges, hogy a csongrádi sírban nyugvó nő fogai között halotti obulusként egy I. (Szent) István ezüstdenár került elő.¹⁵

¹¹ SZILÁGYI 1994, 12. és 16. típusok.

¹² GIESLER 1981, 1c. típus.

¹³ REIZNER 1891, 358.

¹⁴ SZÉLL 1941, XL. tábla 2.

¹⁵ SZÉLL 1941, 171.

Szöke Béla dolgozatát követően¹⁶ a nyakperecek tipológiáját Szabó János Győző készítette el a sarudi temető feldolgozása kapcsán,¹⁷ majd a bronzhuzalból készült *torques*ek tipokronológiájával Kovács László foglalkozott. Megállapította, hogy a nyakperecek a 10. század második felétől terjedtek el a honfoglalás kori viseletben, ekkor azonban még a vékony szálból készült típusok a jellemzőek, melyeket a 11. század húszas éveitől váltottak fel a vastag huzalú típusok.¹⁸ Vályi Katalin a nyakpereceket a keleti kereszténység Kárpát-medencei térnyeréséhez kötötte,¹⁹ nemrég pedig ennek a felvetésnek utánajárva Révész Éva közölte minden korábbinál nagyobb anyaggyűjtést a tárgytypusról.²⁰ Tipológiájában a nyakpereceket formai alapon többnyire hasonlóan osztotta fel, mint a korábbi kutatás. Az 1. csoportba az egyszerű, kerek átmetszetű huzal-nyakpereceket, a 2. csoportba a szögletes átmetszetű huzal-nyakpereceket, a 3. csoportba a több szálból sodrott darabokat sorolta, illetve a 4. csoportba a sodrást utánzó *torques*eket tette. A harmadik típus esetében több altípust különböztetett meg: a két, három, négy, illetve hat szálból sodrottakat, melyek némelyikénél a sodrás vékony, közbeiktatott filigránhuzallal egészült ki,²¹ mint az általunk vizsgált baksi nyakpercec esetében is. A temetkezési szokások összefüggései alapján Révész Éva elvetette a lelettípus keleti kereszténységgel való összefüggésének lehetőségét.²²

Az általunk vizsgált baksi nyakpercec és a letebb bemutatásra kerülő másik (*17. kép 1–1a*) egy típushoz tartoznak, melyek a Baks környékéről, illetve a Csongrád határából előkerült, formailag hasonló nyakperecek viseleti divatjának és sírba kerülésének hasonló időrendjét valószínűsítik. Bár maguknak a *torques*eknek az elterjedését a

10. század közepétől keletkezte a kutatás,²³ a vastagabb huzalból készült és díszesebb példányok feltűnése egyértelműen Szent István korától adatolt. Ezt az általunk fentebb idézett Csongrád-Bokrospart 5. sírból származó I. (Szent) István pénz kiválóan alátámasztja.

Maguk a nyakperecek egyébként jól keltezhető, jellegzetes sírleletek, kevés köztük a szórvány, továbbá kincsleletekben is előfordulnak. Az általunk vizsgált baksi 8. sír radiokarbon vizsgálata (a kalibrált értéket ld. *15. kép 3*) megerősítette ugyanakkor, hogy még a 11. század végén is számolhatunk ezzel a lelettípussal, így az I. (Szent) László idején való felső időhatárunk²⁴ csak nagy általánossággal tartható.

A baksi 8. sírban eltemetett fiatal nő felsőruházatának nyakát gömbszelet alakú, kissé kúpos rozettás veretek díszítették. A tárgytypust elsőként Bende Livia és Lőrinczy Gábor foglalta össze a szegvár-oromdűlői 426. sír kapcsán,²⁵ ahol a 10–11. századi ingnyakdíszek viseleti rekonstrukciójával is részletesen foglalkoztak. Legutóbb a Várfalva-Jósika Gábor kertje 25. sírből ismert lelet kapcsán Gáll Erwin tekintette át a tárgytypust.²⁶

A baksi veretek mind jellegük alapján, mind pedig nagyobb méretükkel eltérnek a honfoglalás kori leletanyagban gyakran előforduló kerek ingnyakdíszektől. Hasonló, nagyobb rozettás veretek ingnyakdíszként a szegvár-oromdűlői 426. sírba temetett, ugyancsak *juvenis* korú nő ruházataról²⁷ és már a *torques* kapcsán is említett, Csongrád-Bokrospart 5. sírből²⁸ ismertek. Ez utóbbi két sír veretei valószínűleg egy öntőmintából is származnak.²⁹ A veretek párhuzamát ismerjük immár Északkelet-Magyarországról is, a Püspökladány-Eperjesvölgy 217. sírből,³⁰ azonban a Duna vonalától nyugatra továbbra sem került elő ez a

¹⁶ SZÖKE 1962, 92.

¹⁷ SZABÓ 1980, 52.

¹⁸ KOVÁCS 1986, 101.

¹⁹ VÁLYI 2000, 375.

²⁰ Munkájában összesen 185 lelőhelyről 370 db leletet dolgozott fel, ld. RÉVÉSZ 2012.

²¹ RÉVÉSZ 2012, 61–62.

²² RÉVÉSZ 2012, 64.

²³ Lovas és lószerszámos sírokból is ismertek, vö. RÉVÉSZ 2012, 62.

²⁴ Vö. VÁLYI 2000, 375. A kérdéstről részletesen vonatkozó irodalommal ld. RÉVÉSZ 2012, 59–64.

²⁵ BENDE–LŐRINCZY 1997, 230–232.

²⁶ GÁLL 2013, 532–533.

²⁷ BENDE–LŐRINCZY 1997, 212, 15–16. kép.

²⁸ MÁRKINÉ POLL 1934, 17. kép; SZÉLL 1941, XXXIX. tábla 30; BÁLINT 1991, Taf. LXIII. 4.

²⁹ BENDE–LŐRINCZY 1997, 231.

³⁰ NEPPER 2002, 30. tábla 10, 186. tábla 7.

verettípus. Az új baksi lelet a szegvári és csongrádi párhuzamokkal egy földrajzi mikrorégióban került elő, így valamiféle műhelyközpont létezhetett itt a tárgyalt verettípus esetében.

Gáll Erwin erre a tárgyátípusra is hivatkozott (1c2 verettípus) azon megfigyelésének igazolása kapcsán, hogy míg Észak-Erdély a Felső-Tisza-vidékkel állt kapcsolatban, addig Dél-Erdély a 10. század végétől az Alföld irányából került betelepítésre.³¹ Erdélyben Temesliget-Temesdomb lelőhelyről ismerünk egy szórvány darabot, mely a többi párhuzamhoz hasonlóan a 10. század legvégére – a 11. század elejére keltezhető.³² A Baks-Köztársaság utca 8. sírban feltárt lelet a radiokarbon kormeghatározás alapján legnagyobb valószínűséggel a 11. század utolsó harmadára, végére keltezhető (15. kép 3).

A baksi sírban a veretek alatt 2 cm vastagságú bőrszalag maradványát figyelték meg, valamint két veret felszerelő fülénél cérnamaradvány került elő. Megfigyelésünk szerint a veretek a bőrszalagra a hátoldalukon lévő egybeöntött, hosszú, ívelten visszahajlított fülnél fogva cérnával lehettek felvarrva. A korszak temetkezéseiben számos esetben sikerült már megfigyelni, hogy az ingnyakveretek textil- vagy selyempántra kerültek rögzítésre,³³ de a bőrszalag alkalmazására is találunk példát a Tiszavasvári-Aranykerti tábla 5. sírban.³⁴

A baksi sírban a *torques* és a korábbi, másodlagosan felhasznált, sérült ezüstveretekkel díszí-

tett gyöngysor, illetve a bőrszíjra rögzített öntött veretsor együttesen egyedi nyakéket alkotott (15. kép 1–2).

A vastag, rombusz átmetszetű huzalból kialakított, kissé elhegyesedő végű karperecek időrendjével kapcsolatban Szabó János Győző mutatott rá a „sarkosításra” való törekvésre, melyet a 11. századtól keltezett és a 12. századig mutatott ki.³⁵ Jochen Giesler tipológiájában a baksi karperecek a 7. típusnak feleltethetők meg, melyet a 10–11. század fordulójától a 11. század közepéig keltezett.³⁶

Langó Péter a huzalkarperecek összefoglalásánál a vastagabb és vékonyabb huzalkarpereceket egyformán tömegtermékként határozta meg, melyek időrendjének merev elválasztását nem tartotta megalapozottnak.³⁷ Nádudvar-Töröklaponyag I. sírjában I. (Szent) István és Péter pénzek keltezték, a rétközi példányokat (Ibrány-Esbóhalom 25. sír, Kék-Telek dülő szórvány) Istvánovits Eszter szintén a 11. századra keltezte.³⁸ A tárgyátípus keltezésének felső időhatárát a Győr és Moson megyei leletek alapján Horváth Ciprián is a 11–12. század fordulójára tette;³⁹ ezt erősíti meg a baksi 8. sír leleteinek tipokronológiai áttekintése mellett a ¹⁴C datálás is.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a baksi 8. sírban feltárt leletek tipokronológiai jellemzői összhangban állnak a temetkezés radiokarbon kormeghatározásával, bár ez utóbbi azok fiatalabb jellegét támasztja alá.

BAKS ÉS KÖRNYÉKE FÖLDRAJZI JELLEMZŐI

Baks területe két kistáj határára esik. Nagybobbik, keleti része a Dél-Tisza-völgy Tiszától nyugatra eső sávja, keleti fele a Duna–Tisza közti síkvidék, azon belül a Kiskunsági-löszöshát része.

Az ártér határát egy, a területből 4–5 méterre kiemelkedő magaspart jelenti, de a Tisza jelenlegi medréig több ártéri terasz is megfigyelhető. A

keleti részen a terület az Ős-Duna hordalékkúpjának maradványa, amely a felső pleisztocén korban keletkezett. A terület enyhén tagolt síkság, rajta elzárt, kisméretű, időszakos tavakkal, mocsarakkal kitöltött mélyedések és tágas, szikes laposok találhatóak. Megfigyelhető itt a Kiskunságtól délkeletre, Szeged térségéig húzódó ho-

³¹ GÁLL 2014, 94.

³² GÁLL 2013, 533.

³³ A szegvár-oromdűlői 426. sír kapcsán számos példa felsorolására került sor, ld. BENDE–LÖRINCZY 1997, 231–232.

³⁴ TÓTH 2014, 142.

³⁵ SZABÓ 1980, 66.

³⁶ GIESLER 1981, 120, 124.

³⁷ LANGÓ 2000, 41.

³⁸ ISTVÁNOVITS 2003, 309–310.

³⁹ HORVÁTH 2014, 255. Hasonló időrendet valószínűsített Révész László is, ld. RÉVÉSZ 2008, 417.

mokhát egy része, amelynek felszínét ÉNy–DK irányú hosszanti mélyedések, ún. semlyékek teszik változatossá.⁴⁰

Vízrajzi szempontból meghatározó tényező a Tisza. Mellékvizei a Dong-ér és az egykori Kis-Tisza, ma Percsorai-főcsatorna. Csapadékos évek-

ben kora nyáron a Dong-ér bővizű, de egyébként a terület száraz, gyér lefolyású, vízhiányos. A mélyedésekben számos – többnyire időszakos – állóvíz keletkezik. Ezek tágabb környékén terülnek el a szikes legelők. Tájtípológiailag erre a területre a kultúrsztyepp jellemző.⁴¹

BAKS TERÜLETÉRŐL ISMERT 10–11. SZÁZADI SÍROK, LELETEK

Baks belterületéről és a mai település szűkebb környezetéből több 10–11. századi sír- és temetőhelyre van adatunk.

1. *Baks, Huszka Juhász Istvánné telke.*⁴² 1914-ben Baks területéről több lelet is került a szegedi múzeumi gyűjteménybe.⁴³ Juhász Istvánné telkén, a partfalban kialakított ól építése során csontvázak kerültek elő különféle tárgyakkal,⁴⁴ melyek közül Móra Ferencnek az alábbiakat sikerült begyűjtenie.⁴⁵

A tárgyak leírása

1–3. 3 db kerek keresztmetszetű, réz alapú ötvözetből készített S-végű *karika* (17. kép 2–4a). Mindhárom fe-

lületén kisebb-nagyobb foltokban szürke színű elszíneződés látható, ami valamilyen bevonatra (ón-ólom) utal. Átm.: 2,2–2,5 cm, elkalapált végeik sz.: 0,4 és 0,6 cm, huzal v.: 0,2 és 0,25 cm, s.: 2,24; 3,19 és 3,34 g. 4–5. 2 db, kissé deformálódott, kerek alakú, nyitott, kör átmetszetű, rézalapú ötvözetből készített *huzalkarperrec* (18. kép). A karperecek mindkét vége laposra kalapált, belső oldaluk felé hurokszerűen visszahajlított. A laposra kalapált végeket kettéosztották és így két hurkot alakítottak ki. Mindkét karperec karikáját teljes hosszában apró drótokból kialakított huroksor díszíti. Átm.: 8,4 × 7,5 cm és 8,2 × 7,6 cm, huzal v.: 0,2 cm, s.: 10,32 és 11,52 g.⁴⁶

Általános megfigyelés szerint az S-végű karikaékszerek a 10. század második felében,⁴⁷ utolsó harmadában⁴⁸ jelentek meg tömegesen a Kárpát-medence

⁴⁰ DÖVÉNYI 2010, 77–79.

⁴¹ DÖVÉNYI 2010, 190–192.

⁴² A lelőhely több eltérő megnevezéssel fordul elő a szakirodalomban: Baks-Huszka tanya (BÁLINT 1991, Nr. 12); Baks, Kelemen és Juhász Istvánné szőlői (FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962, Nr. 39); Baks-Kelemen tanya (BÁLINT 1991, Nr. 14); Baks-Baks pusztája (SZÉLL 1941, 169; LANGÓ 2000, 48); baksi leletek (MESTERHÁZY 1990, 107; MESTERHÁZY 1991, 156, 6. ábra).

⁴³ Régiségtári Napló II. k. 1910–1927. Móra Ferenc az egykori Baksi Major területének közelében, attól délre és keletre végzett több hitelesítő ásást, sikertelenül (Kettős-halom, Baks-Temető, Baksi-part). Ezt követően a baksi szőlőkben próbált szerencsét, mivel egyik ásatási munkása, Németh József elmondása alapján ott gyakorta lehetett találni régiről való tárgyakat. Németh kertjében azonban meghiúsult az ásás, csupán egy korábban előkerült edényt sikerült a múzeum számára megvásárolni (MFM ltsz.: 7/1914). A népvándorlás korára keltezett edény sávosan festett peremrésze alapján inkább a kora újkorra datálható. Ezt azonban egyértelműen bizonyítani ma már nem tudjuk, miután a kérdéses tárgy nincs meg a régészeti gyűjteményben. A Németh József földjével szemben található Kelemen-féle telekről származó, bronzból készült, bordás karperecet mutatott Móra Ferencnek a szomszédasszony, amely kertásás közben 40 cm mélyen két, egymás mellett fekvő csontváz mellől került elő. „... *analógiája Oroszlámosról található régiségtárunkban; bordás karperec volt, közepén és két végén kő- vagy üveg-betéttel, mely azonban kihullott...*” A tulajdonos nem volt hajlandó megválni tőle, mivel aranynak hitte. A többi melléklet elkallódott. Az oroszlámosi karperecre ld. KOVÁCS 1992, 5–6. kép. Móra plasztikus tárgyleírása alapján – az általa említett analógia ellenére – nem valószínű, hogy a karperec 10–11. századi készítmény lenne.

⁴⁴ A két vagy három temetkezés mintegy 50 cm mélységből került elő. Juhász Istvánné elmondása alapján a sírokban „*veretek és egyéb cifraságok is voltak*”.

⁴⁵ A tárgyak leírása mellett azok rajzát is közli a Régiségtári Napló. A leírtak alapján az előkerült leletek ugyanabból a sírból kerültek elő.

⁴⁶ A lelőhelyről származó leletek 1941-es közlésében szerepel egy bronzlemezből készült karperec-töredék is (vö. SZÉLL 1941, 169, XXXVIII. tábla 5), amelyet azonban nem említi a Régiségtári Napló. Az erősen hiányos tárgy nagy valószínűség szerint később keveredett a leletegyütteshez, keltezése kérdéses. A Régiségtári Naplóban ugyanakkor az egyedi típusú karperecek leírását követően, említésre került egy 12,7 cm hosszú vaskés is. A tárgy jó megtartása alapján már Móra is feltételezte, hogy utólag keveredett a többi régiséghez (Régiségtári Napló II. k. 1910–1927).

⁴⁷ SZŐKE 1962, 35.

⁴⁸ SZŐKE–VÁNDOR 1987, 53–54.

régészeti hagyatékában,⁴⁹ azonban a Dél-Alföldön ez a folyamat némileg később, a 11. században ment végbe,⁵⁰ miként Erdély⁵¹ és a Bánát⁵² területén is. Ezt a tendenciát akkor is érvényesnek tarthatjuk, ha újabban már 10. századi pénzzel keltezett sírból,⁵³ illetve lovastemetkezéssel együtt is kerültek elő,⁵⁴ ami korábbi jellegüket hangsúlyozná.

Az S-végű karikaékszerek tekintetében formai szempontból Jochen Giesler huzalméreten alapuló tipológiája volt sokáig meghatározó,⁵⁵ noha a korábbi magyar kutatás is foglalkozott a lelettípussal. Egyöntetűen megállapították, hogy vékony huzalból a korábbi, vastagból pedig a későbbi formai variánsok készültek, míg az S-vég bordázott díszítése vagy laposra kalapált széles változata (nyitrai típus) csak 11. századi fejlemény.⁵⁶

Az S-végű karikaékszerek formai rendszerezését főleg méret, huzalvastagság és alapanyag tekintetében vizsgálták a mai Szlovákia területén feltárt temetőkben, melyek a lelettípus ottani gyakori előfordulása miatt igen jól használható összefoglalások.⁵⁷ A magyar szakirodalomban a rétközi összefoglalást⁵⁸ követően a mai Románia területéről származó karikaékszerek alapos klasszifikációját publikálta Gáll Erwin.⁵⁹ 2016-ban Horváth Ciprián a Szombathely-Kisfaludi utcai temető leleteiből kiindulva új tipológiai rendszert közölt és teljes Kárpát-medencei kitekintésben összefoglalta az S-végű karikaékszerek kérdéskörét.⁶⁰

A baksi S-végű karikaékszerek közepes méretűek és kör alakúak, közepes vastagságú rézalapú ötvözetből készültek, szimmetriatengelyükben nyitottak. Ennek egyik oldalán helyezkednek el a bordázatlan, laposra kalapált S-végek, melyeknél két esetben a visszapödrött rész nyitott (17. kép 2, 4), egy esetben pedig zárt (17. kép 3). A hurok a karika huzalvastagságához képest két esetben kicsinek mondható (17. kép 1–2), de mindhárom esetben szabályos, zárt spirál. A sima vég mindhárom esetben egyenesen levágott, az egyiknél pedig kissé elhegyesedő (17. kép 3). Mindezek alapján Horváth Ciprián tipológiájában leginkább az I.5a–b típushoz állnak közel.⁶¹ Felületükön nyomokban feltehetően ón-ólom alapú bevonat figyelhető meg,⁶² ami azonban csak fémvizsgálat alapján dönthető el.

Bár mindhárom S-végű karika szórványlelet, viseletükkel kapcsolatban nem zárhatjuk ki, hogy akár egy sírból származhatnak. Az egy sírban előforduló nagyobb számú S-végű karikaékszerekkel kapcsolatban elmondhatjuk, hogy az aldebrői 15. sír⁶³ 7 db S-végű karikájához hasonló mennyiségben tártak fel ilyen ékszereket a Dél-Alföldön is, Felgyő-Kettőshalmi dűlő 3924. sírjában.⁶⁴

Szintén ebben a temetőben sikerült új megfigyeléseket tenni az S-végű karikák viseletével kapcsolatban: a pusztaszentlászlói temetőhöz hasonlóan a felgyői 3504. sírban is textilmaradvány

⁴⁹ A szakirodalomban több alkalommal is felmerült, elsősorban a Dunántúl esetében a késő avar kori eredet lehetősége. A kérdést legutóbb részletesen elemző Horváth Ciprián 193 db 8–9. századi hasonló ékszert gyűjtött fel (HORVÁTH 2016, 96–97, 104–107). Tipokronológiai elemzésében felhívta a figyelmet arra, hogy a 9. század közepén eltűnő, majd a 10. század második felében „ismét” elterjedő tárgytypus között logikai alapon valóban kapcsolatot feltételezhetünk, azonban a 100 éves kronológiai űrt egyelőre nem tudjuk áthidalni (HORVÁTH 2016, 119). A magyarság Kárpát-medencébe történő beköltözését a 9. század közepén/második felében (SZÓKE 2014, 38) – főként a Karoling-kori S-végű karikák tekintetében döntő Dunántúl esetében – egyelőre magunk sem látjuk bizonyítottnak.

⁵⁰ MESTERHÁZY 1965, 104.

⁵¹ GÁLL 2007, 245.

⁵² ОҒА 2008, 269.

⁵³ Budaörs-Kamaraerdő 158. sírban Provence-i Hugo és II. Lotár (931–947) érmével (KOVÁCS 2011, 140).

⁵⁴ Nagyszénás, Svábföld 562. sz. tanya (LICHTENSTEIN–RÓZSA 2005).

⁵⁵ GIESLER 1981, 40, Abb. 7.

⁵⁶ SZÓKE 1962, 88–89; MESTERHÁZY 1965; SZÓKE–VÁNDOR 1987, 51–52.

⁵⁷ Ipolykiszkeszi (Male Kosihy, SK) (HANULIAK 1994, 40); Csekej (Čakajovce, SK) (REJHOLCOVÁ 1995, 60–62); Nyitra-Šindolka (Nitra, SK) (FUSEK 2003, 187).

⁵⁸ ISTVÁNOVITS 2003, 281–285.

⁵⁹ GÁLL 2013, 643–658.

⁶⁰ HORVÁTH 2016, 49–122.

⁶¹ HORVÁTH 2016, 52, 60–62.

⁶² A 10–11. századi ékszerek felületi bevonásait (ónozás, ezüstözés) is érintő kiváló, újabb anyag-összetételi dolgozat TÖRÖK–KOVÁCS–BARKÓCZY 2016.

⁶³ RÉVÉSZ 2008, 25, 405.

⁶⁴ MÉSZÁROS 2014, 536.

konzerválódott rájuk, vagyis nem hajkarikákról van szó.⁶⁵

A tárgyalt leletegyüttesből ismert, huroksorral díszített egyedi jellegű karperecípust a kutatás egyértelműen a délkelet-európai eredetű tárgyak közé sorolta. Ennek oka, hogy kialakításukban hasonlóak a pödrött végű huzalkarperecekhez,⁶⁶ valamint a karperecpár testének huroksorral való díszítése is abból a régióból volt ismert korábban. Ez utóbbi bár fülbevalókon feltűnik, de karpereceken pusztán a baksi esetben fordul elő a kora Árpád-kori hagyatékban. Ezt a díszítést korábbi ismereteink szerint jobbra csak a délkelet-európai hátterű 9–11. századi karikaékszereken alkalmazták.⁶⁷ Azonban a baksi karperecpár legjobb párhuzamai Csehországból származnak. Rudnán egy 14–15 éves fiatal lány sírjában voltak ilyen karikaékszerek,⁶⁸ míg Malínban a földvár újabb ásatása során került elő egy szintén a 11–12. századra keltezett darab.⁶⁹ Az említett párhuzamok alapján valószínű, hogy ezek az ékszerek a Kárpát-medencében inkább északnyugati eredetűek és feltűnésük a 11–12. századra tehető. A huroksorral való díszítés kapcsán tehát fontos hangsúlyozni, hogy az nem pusztán csak a délkelet-európai eredetű ékszerekre jellemző, ami akkor is igaz lehet,

ha forma és díszítés tekintetében tökéletesen meg egyező fülbevalópárokat ismerünk a Nyugat-Balkán területéről.⁷⁰

A Régiségtári Napló, illetve a korabeli térképek ábrázolása alapján a megbolygatott temetkezések és leletek a mai Fő utca vonalától keletre elterülő, egykoron szőlővel betelepített dombháton kerülhettek elő. A területet ábrázoló, de hiányosan ránk maradt kataszteri térképen,⁷¹ mely a terület északi harmadát ábrázolja, nem szerepelnek a lelőhely kapcsán említett nevek. Ezért nagy a valószínűsége annak, hogy a sírok a dombhát délnyugati harmadában, a partfal szélén kerülhettek elő, nagyjából a mai Kassai–Koloszvári–Szabadkai és Váradi utca által határolt részeken, feltéve, hogy a tulajdonosok nem változtak a térképi adatok felvétele és 1914 között. Ennek alapján a dombvonulat északkeleti sarkától a 6. keskeny szalagtelek lehetett Huszka Juhász István telke.⁷²

2. *Baks-Iskola*: Pallavicini Sándor örgróf 1886-ban baksi pusztáján iskolát építtetett. Az alapozási munkák közben kb. 1 méter mélyen három csontvázra bukkantak.⁷³ Kettő egymásnak lábbal feködt, az egyik fejjel északnak, a másik délnek. A harmadik ettől 6 méterre került elő. Melléklet csak a 3. sírban volt.⁷⁴

⁶⁵ MÉSZÁROS 2014, 540.

⁶⁶ SZÉLL 1941, 169, 164, XXXVIII. tábla 1, 4. A leletet közli MESTERHÁZY 1990, 155, 6. ábra.

⁶⁷ MESTERHÁZY 1990, 105–106; GIESLER 1981, 126–128. A tárgyátípus délkelet-európai hátterére utóbb egy további, törökországi lelet kapcsán utal KESZI 1999, 142.

⁶⁸ NEUWIRTH 1985.

⁶⁹ VELÍMSKÝ 2007.

⁷⁰ Pl. Kašić–Mastirine 66. sír (PETRINEC 2009, 274, Bild 125), melyet a szerző a 11. század végére – a 12. század első felére keltezett. A Kárpát-medencei újabb fülbevalóleletek között kell megemlíteni Szombathely–Kisfaludy Sándor utca 37. sír hasonló leletét, ld. HORVÁTH 2016, 7. tábla 2.

⁷¹ Az 1856–1890 között készült, 1:2880-as méretarányú ún. kataszteri térkép színezett, negyedelt községi szelvénye.

⁷² Az 1914-ben előkerült leletek egy része ugyanakkor nem tartozik az általunk jelenleg vizsgált korszak emlékenyagához. Ugyancsak kérdéses a Kassai út 36. sz. ház előtt 1970-ben árokásás közben, illetve azzal hátulról szomszédos Aradi utca 35. sz. ház előtt 2014-ben szennyvízcsatornázás során előkerült síroknak a korszakunkhoz való tartozása. 1970-ben két csontvázon kívül egy kora bronzkori edény, szarmata és 18. századi kerámia (FARKAS 1995), 2014-ben egy *maturus korú* (50–59 éves), *europid típusú férfi* jó megtartású koponyája és vázcsontjai, valamint néhány darab állatcsont került elő. Marcsik Antónia a közepesen hosszú koponya miatt kizárta a középkori kelteztést, valószínűbbnek tartja, hogy a temetkezés népvándorlás (talán avar) kori. A további munkavégzés során újabb temetkezés nem került elő. A helyiek szerint az Aradi utca 42. sz. alatti ház alapozásánál az 1970-es években egy csontvázat bolygattak meg, amelynek karján karperec volt. A 44. sz. alatti telken pedig kútásás közben találtak emberi maradványokat. Az utca középső részén, a mai útburkolat alatti részről a vízvezeték fedtetése alkalmával mintegy 5-6 sír került elő és pusztult el, amelyek némelyikében a deréktájékon övtartozékok és vaskések voltak (BEDE–BERECZKI 2015).

⁷³ A lelőhelyet a régészeti szakirodalom az alábbi néven említi: Baksi puszta (REIZNER 1891, 358); Baks (HAMPEL 1900, 588); Baks iskola (BÁLINT 1991, Nr. 13; FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962, 21, Nr. 38).

⁷⁴ REIZNER 1891, 358. A Régiségtári Napló adata szerint 1914-ben Toldy Lajos uradalmi főgépezs adományaként a múzeumi gyűjteménybe került egy bronzból készült *torques* is, amely a baksi iskola építése alkalmával került elő. A nyakpercecet nem találtuk a gyűjteményben, így mindössze a Régiségtári Naplóban szereplő leírás és rajz alapján vizsgálható: „erős, tömör tárgy, 13 cm átmérővel, hurkos két vége 5 cm-re van egymástól, gyönyörű patináját ledörzsölték.” (Régiségtári Napló II. k. 1910–1927). A *torques* kialakítását tekintve eltér az 1886-ban és 2009-ben előkerült nyakperceketől (vastag huzalból kialakított, nem sodrott). Legszembetűnőbb különbség a záródásában van: nem hurkos-kampós záródású, hanem mindkét vége hurokszerűen visszapödrött. E különbözőségek alapján az 1914-ben múzeumba került *torques* nem 10–11. századi, hanem szarmata.

A sír leírása

3. sír: Az előkerült leletek alapján valószínűleg felnőtt nő csontváza nyugodott a sírban. Mell.: 1. A csontváz nyakánál egy rézalapú ötvözetből (sárgaréz?) készült, két drótszálból sodrott (az egyik szál kétrét hajtva), hurkos-kampós záródású *torques* (17. kép 1–1a)⁷⁵ volt. Átm.: 13 cm, s.: 94,54 g. 2. Nyitott végű, rézalapú ötvözetből (sárgaréz?) készült *gyűrű* a csontváz ujjcsontjáról.⁷⁶ A tárgy még az előkerülés során elkallódott. 3. A Régiségtári Napló adata alapján egy *halántékkarika* is volt a sírban, amely szintén elveszett.⁷⁷

A szakirodalomban régóta ismert lelőhely, a sírok előkerülésének, az iskola helyének meghatározása nem volt egyszerű feladat. Az iskola építésének idején, 1886-ban a mai község középső harmada nem volt beépítve, a falu északi harmadának a Fő utcától keletre eső területét egészen az ártérig a Harmadik Katonai Felmérés (1869–1887) lapján Tömörkényi Szőlőnek jelölik (20. kép 1). Ez a terület is a Pallavicini uradalom része volt, és 1886-ban itt épülhetett az iskola. A ma is meglévő épület⁷⁸ az Aradi út végén, a Fő utca nyugati oldalán, a 114-es szám alatt található, mint azt az uradalom 1880–1890 között emelt új épületeiről szóló, 1890-ben készült leltára bizonyítja.⁷⁹

Számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy a leletekre vonatkozó információk, melyek több átételen keresztül jutottak Reizner Jánoshoz, nem teljesen felelnek meg a valóságnak. Gondolunk itt arra, hogy 1886-ban nem valószínű, hogy az iskola épületéhez egy méter mély alapozási árok készült, melynek kiásása során kerültek volna elő a temetkezések. Valószínűbbnek tartjuk, hogy 1886-ban a szőlősdomb délnyugati harmadában, az iskolától nem messze, a Juhász-féle telek közelében kerültek elő az iskola építéséhez szükséges agyag- vagy homokbányászás során az eltérő tájolásuk alapján feltehetően legalább két korszakból származó temetkezések.

3. Baks-Köztársaság u.

4. Baks-Szentgyörgy (Tömörkény-Szentgyörgy): Farkas Sándor, a Nemzeti Múzeum megbízottja 1892-ben Babossy József mérnöktől vett át leleteket – vaslándzsa, vállában kovácsolt fülű, ívelt talpalójú kengyel, gombosvégű kard –, amelyeket a Csongrád Sövényházi Ármentesítő Társulat ajándékként juttatott a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe. Ezek a Dong-ér szabályozási földmunkái során kerültek elő Szentgyörgy falu területéről.⁸⁰

Szentgyörgy falu helyét eddig Tömörkény déli határába lokalizálták⁸¹ a Dong-értől északra jelölt

⁷⁵ A nyakpercecet Csikós János pusztaszéri ispán adományozta a szegedi múzeumnak. A *torques* rajzát közli: REIZNER 1891, 358; a leleteket említi: HAMPEL 1900, 588; HAMPEL 1907, 176; BÁLINT 1991, Nr. 13; FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962, Nr. 38.

⁷⁶ A gyűrű előkerülése után elveszett, ennek ellenére alapanyagaként a leírásokban egyaránt megtalálható a bronz (REIZNER 1891, 358; HAMPEL 1900, 588) és a sárgaréz is (HAMPEL 1907, 176), amely meghatározások csak feltételezéseken nyugszanak.

⁷⁷ Régiségtári Napló I. k. 1883–1902.

⁷⁸ MOLNÁR 2003, 55.

⁷⁹ „Szőlőknél iskola, vegyes falból, gyékénytetővel, 2 szoba, benyíló konyha, kamra, alatta pince. Istálló 8 drb zsanéros ajtó, egy kétszárnyú, levélajtó ajtózárral, padlás lépcső deszkából, istállóban jászol ráccsal. 7 db kétszárnyú. r. b. ablak, 6 ablakvas, 3 kamra és istálló ablak. Iskola szobák padozva, benyíló konyha folyosó, kamra kövezeve. Két banyakemence, 1 vaskályha, 1 rakott takaréktűzhely. Iskolában 14 fenyőpad és felszerelés. Sertésöl, vegyesfal, gyékénytető, lepallatolva, akol kövezeve, 8 drb egyszárnyú levélajtó tolózárral.” (A Pallaviciniek Mindszent-Algyői uradalmának Hitbizományi főkönyve. CSML XI. 609./14. 15. d.)

Nem zárható ki annak lehetősége, miszerint a ma is meglévő épület (MOLNÁR 2003, 55) a régi helyén, már a Klebelsberg Kunó népiskolai programja keretében kerülhetett megépítésre.

Ma még nem eldönthető, hogy mi a kapcsolata a szomszédos, 112. sz. telekről, pontos információk nélkül előkerült, 1992 júniusában Vályi Katalin által helyszíni szemle során begyűjtött emberi vázmaradványoknak a baks-iskolai leletekkel. A két különböző emberhez tartozó karcsont mellett előkerült medencelapát töredékén zöldes elszíneződés volt megfigyelhető (FARKAS 1995).

Az 1920-as évek második felében – a már említett népiskolai program részeként – épült egy iskola a Baksi Majorban is. A két lakott hely – Baksi Major és a Tömörkényi Szőlő közötti terület, a mai falu középső harmada – még az 1928-as térkép (Szentés és Kiskunfélegyháza. A Magyar Állami Térképészeti Intézet 1:75 000-es, 5364-es számú térképe. Budapest 1928) szerint lakatlan volt. Így a fentiek értelmében az 1886-os iskola legnagyobb valószínűséggel az általunk említett telken épülhetett.

⁸⁰ LŐRINCZY 1988, 10; FÁRI 1992, 208; LŐRINCZY-SZALONTAI 1996, 281. A lelőhely azonosítója: 55300.

⁸¹ LŐRINCZY-SZALONTAI 1996, 281.

Szent György-halom helyzete alapján.⁸² A Harmadik Katonai Felmérés térképlapján (20. kép 1) a „Szent Györgyi homok” a Dong-értől délre, mintegy 500 méterre, a Baks–Csanytelek közötti úttól nyugatra 350 méterre, nagyjából a mai Gagarin-major központi területére esik. Mindhárom katonai felmérés térképlapján egy, a környezetéből kiemelkedő, eséstüskével ábrázolt magaslatot jelölnek a területen (19–20. kép). Az 1:75 000-es léptékű térképen is a Dong-értől délre ábrázolják Szent Györgyi homokját (20. kép 2).

5. *Csanytelek-Dilitor/Sövényháza-Dilitor*⁸³

6. *Csanytelek-Síróhegy*⁸⁴

7. *Csanytelek-Szentkúti tizedi iskola*⁸⁵

8. *Dóc/Sövényháza, Kötörés-halom*⁸⁶

9. *Pusztaszer-Kiszner tanya*⁸⁷

10. *Pusztaszer-Monostor*⁸⁸

11. *Pusztaszer-Rohodai dűlő, Gyovai part*⁸⁹

12. *Tömörkény Bánomhegyi-dűlő, Kiss Ernő utca* 85.⁹⁰

13. *Tömörkény-Jajgatóhalom, Wolford P. földje/Tömörkény-Újmajor*: 1936–1937-ben Wolford⁹¹ Péter földjén, a Jajgató-halmon ismeretlen számú temetkezést bolygattak meg.⁹² Az előkerült leleteket a helybeliek rakták el, erre utal, hogy a szentesi gyűjteménybe került tárgyak egy részét a tulajdonostól, egy másik részét pedig Pozsai Mátyástól vásárolta meg az intézmény. Ami a lelőhely lokalizálását illeti, legvalószínűbb, hogy a feldúlt temető a Nagy-Csaj-tó délnyugati szélén húzódó Lukás-halom nyugati részén helyezkedett el, miután ezen a részen birtokolt szőlőföldet a Wolford család. A katonai felmérések alapján a területen több kisebb, a térképen nem rögzített nevű halom/kiemelkedés is található, amelyek

egyike lehetett a helyiek által Jajgató-halomnak elnevezett domb.

Korábban önálló lelőhelyként került ismertetésre a közelben fekvő Tömörkény-Újmajor lelőhely, amelyről azonban nem a korszakunkhoz tartozó tárgyak kerültek felsorolásra,⁹³ hanem bronzkori emlékek.⁹⁴ E lelőhely-megnevezéssel ugyanakkor egy kígyófejes karperecre is van adatunk, amely Exterde Tibor elmondása alapján 1937-ben került elő.⁹⁵ A Móra Ferenc Múzeum őriz továbbá egy Tömörkényről származó edényt, amelyet szintén Exterde Tibor mentett meg 1937-ben és adományozott az intézménynek. Az edény belsejében található cédula alapján karpereces sír melléklete volt. Mindkét tárgy nagy valószínűség szerint a Wolford-féle szőlő rigolírozása során kerülhetett elő, s aztán a tömörkény-újmajori iskolában tanító Exterde Tiborhoz került.

14. *Tömörkény-Nagyhalom, Lackó tanya*⁹⁶

15. *Tömörkény-Piactér*⁹⁷

A mai Baks, illetve a szomszédos települések közigazgatási határain belül jelenleg 15 lelőhelyet ismerünk, amelyről honfoglaló és kora Árpád-kori temető vagy sírlelet került elő. A környék 10–11. századi megtelepedésének vizsgálatát azonban nehezíti, hogy csak kis mennyiségben áll rendelkezésünkre jól dokumentált, teljes egészében feltárt temető.

A lelőhelyek topográfiai helyzete alapján elmondható, hogy a temetők szinte kivétel nélkül a Tisza jobb oldali mellékvizei, a Dong-ér és az egykori Kis-Tisza, ma Percsorai-főcsatorna nyugati oldalán húzódó magaspartokon, valamint a területen nagyobb számban megtalálható ki-

⁸² A Pallavicini örgrófi család Mindszent–Algyő hitbizományi uradalmának térképe. Mindszent 1900. Móra Ferenc Múzeum Történeti Gyűjtemény, leltározatlan.

⁸³ SZÉLL 1941a, 245–255; KRALOVÁNSZKY 1954; FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962, Nr. 166.

⁸⁴ SZÉLL 1941, 169–171; KRALOVÁNSZKY 1954; FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962, Nr. 167; BÁLINT 1991, Nr. 34, Abb. 52. 1.

⁸⁵ KRALOVÁNSZKY 1954; FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962, Nr. 168; BÁLINT 1991, Nr. 35.

⁸⁶ TÖMÖRKÉNY 1905; SZÉLL 1943, 179–180; FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962, Nr. 910.

⁸⁷ VÁLYI 1994.

⁸⁸ BÉRES ET AL. 1996, 25–28.

⁸⁹ LŐRINCZY-SZALONTAI 1993, 295.

⁹⁰ Lőrinczy G.: *Örökségvédelmi hatástanulmány Tömörkény község területéről*. Kézirat. Szeged 2005.

⁹¹ Előfordul Volford és Walford névalakban is.

⁹² FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962, Nr. 1159; BÁLINT 1991, Nr. 315.

⁹³ FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962, Nr. 1161; BÁLINT 1991, Nr. 314.

⁹⁴ VÖ. REIZNER 1898.

⁹⁵ LŐRINCZY-SZALONTAI 1993, 296.

⁹⁶ Móra Ferenc Múzeum RégAd. ltsz.: 2011.19.6–9.

⁹⁷ FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962, Nr. 1160; BÁLINT 1991, Nr. 313.

sebb-nagyobb kiterjedésű állóvizek (Kis Csaj-tó, Nagy-Csaj-tó, Dongér-tó, Dóci-tó stb.) mellett helyezkedtek el (21. kép). E löszös hátak, magaslatok tengerszint feletti magassága 87 és 94 méter között váltakozik. Legmélyebben a pusztaszeri lelőhelyek feküdtek, 83 méteres tengerszint feletti magasságban.

A feltárt, illetve megmentett sírok, temetők leletanyaga alapján megállapítható, hogy a szűkebb térségből egyelőre hiányoznak a 10. század első felére, közepére keltezhető sírok. Ezt részben igazolja a nemesfém ékszerek, ruhadíszek teljes hiánya, valamint a különböző típusú lovas temetkezések ritka előfordulása. Öt lelőhelyen összesen négy sírban került dokumentálásra részleges (kettő-kettő Csanytelek-Síróhegyen és Pusztaszer-Kiszner tanyán), egy sírból pedig jelképes (Csanytelek-Dilitor) lovas temetkezés, míg további két temetkezésből csak a lószerszámzat bizonyos elemeiről van adatunk (Baks-Szentgyörgy és Tömörkény-Piactér). Bár a legtöbb temetőt bolygatottsága, il-

letve feltártsági fokának ismeretlensége miatt eleve nem tudjuk pontosan keltezni, az azonban bizonyos, hogy mind a temetkezési szokások, mind pedig a leletanyag alapján e lelőhelyek adják a legkorábbi horizontot.

Baks környezetében tehát a 10. század utolsó harmadában, végén számolhatunk a magyarság megtelepedésével, ami a lelőhelyek tanúsága szerint a 11. században töretlenül folyt tovább. A legtöbb lelőhelyről ugyanis a leletanyag döntő többségét a 11. századi ékszerek, ruhadíszek alkotják, amelyeket gyakorta kelteznek kora Árpád-kori érmék. Két esetben (Pusztaszer-Monostor és Dóc, Kötörés-halom) korai templom körüli temetőre van adatunk. Ezek kapcsán szintén érdemes kiemelni, hogy a templom körüli temetők korai sírjainak leletanyaga, valamint a „pogány” temetők 11. század második felére, végére keltezett temetkezései alapján egyfajta párhuzamosság figyelhető meg. A két temetőtípus között nincs éles váltás.

BAKS TERÜLETÉNEK ÁRPÁD-, KÖZÉP- ÉS KORA ÚJKORI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI VÁZLATA

Baksra vonatkozóan nem rendelkezünk Árpád- és középkori forrással, sőt az újkor elején se lehetett jelentős hely, mert Bél Mátyásnak a 18. század első harmadában készült, Csongrád megyéről szóló leírásában nem szerepel.⁹⁸ Első említése 100 évvel később történik, Fényes Elek Mindszent melletti pusztaként említi.⁹⁹ A rendelkezésünkre álló okleveles adatok alapján a vidék a Bor-Kalán nemzetség birtoka volt a 11. század végétől,¹⁰⁰ előtte minden bizonnyal királyi tulajdonban lehetett.

Az oklevelek hallgatásával ellentétben a régészeti leletek a vidék korabeli betelepülését tanúsítják.¹⁰¹ A község 62 km²-nyi bel- és külterületének keleti feléről 20 olyan lelőhelyet ismerünk, ahonnan Árpád-kori településre utaló kerámiaanyag származik. Ez azt jelzi, hogy az Ópusztaszer–Baks–Csanytelek országúttól nyugatra fekvő területről előkerült igen gyér településnyomok szerint

az Árpád-korban az élővízhez – jelen esetben a Tiszához – közeli területeken települtek meg.

A terepbejárásokon ismertté vált Árpád-kori településnyomok alapján akár sűrű településhálózatot is rekonstruálhatnánk a területen. A kis kiterjedésű, tanyaszerű megtelepedésre utaló telepek egy része a szabályozás előtti Tisza magaspártján, egymástól 1–1,5 kilométerre került elő. Ezek a kisméretű telepek nem voltak hosszú életűek és talán annak a gazdasági-településszerkezeti változásnak a nyomai, amelyek a birtokok megosztásával, a településtől távolabbi földterületek művelés alá vonásával jártak.¹⁰²

Rövid életű, feltehetően kis lélekszámú településre utal a község belterületének északi részén, az egykori szőlősdomb keleti széléről előkerült vöröses és szürkés színű bográcspere-m-töredék, a korongon készített, homokkal soványított fazék kihajló perem-, valamint párhuzamos vonalak-

⁹⁸ BÉL 1984.

⁹⁹ FÉNYES 1851, 75.

¹⁰⁰ GYÖRFFY 1963, 883, 891, 906.

¹⁰¹ A településtörténeti értékeléshez felhasználtuk: FARKAS 1995 és Lőrinczy Gábor: *Örökségvédelmi hatástanulmány Baks község területéről*. Kézirat. Szeged 2005.

¹⁰² LASZLOVSKY 1986, 146–147.

kal díszített oldaltöredéke stb. Ez a település – a földrajzi közelség és a tágabb területről hiányzó korabelei leletek okán – összefüggésbe hozható a szőlősdomb északkeleti sarkából, Juhász Istváné földjéről ismertté vált temetkezés által jelzett temetővel.

A másik, a község belterületének közepéről ismertté vált 11. századi, kis sírszámú temető sírjaiban eltemetettek egykori településének nyomait nem ismerjük, talán a terület beépítettsége miatt; de nagy a valószínűsége annak, hogy az alig 250 méterre keletre lévő tiszai magasparton húzódtott.

A kis kiterjedésű telepek másik része erősen szétszóródva a Kis-Tisza és a szabályozott Tisza partja között, a szabályozás előtt szinte állandóan vízjárta területből kiemelkedő dombháton és szigeteken helyezkedett el. Ezek között a felszíni leletek – csillámos homokkal soványított, vöröses színű, kissé érdes felületű kerámia, bográcspere- és oldaltöredékek, fazékperemek – egy nagy kiterjedésű (kb. 75.000 m²-nyi) település nyomait rajzolják ki. Az egymástól kb. 40-60 méterenként sűrűsödő leletek alapján különböző objektumok – házak, gazdasági épületek stb. – maradványai feltételezhetőek. A lelőhely északkeleti végében előkerült téglá- és vakolatdarabok, faragott kőtöredékek és embercsontok templom és temető jelenlétére utalnak. Az innen ismert Ányás nevű határrész alapján felvethető, hogy a település az oklevelekben említett Ányás faluval¹⁰³ lehetne azonos. A kérdés teljes bizonyossággal nem dönthető el, de a település élete a tatárjárás után megszűnt; néhány kerámiatöredék utal arra, hogy az előzőekhez képest jelentősen csökkent a falu élete. A rendelkezésünkre álló leletek alapján valószínűsíthetjük, hogy a környék településeiről a lakosság ide járhatott templomba.

A felszíni kerámialeletek és az okleveles adatokból kiolvasható folyamatosság alapján nagyobb azonban annak a valószínűsége, hogy az Árpád- és középkori Ányást az ettől a településtől délkeletre

fekvő, Baks és Dóc közös határában regisztrált lelőhellyel azonosítsuk. Ez a település a mai Ányás határrésszel délről szomszédos. E lelőhelyen az Árpád-korin kívül 14–15. és 16–17. századi kerámiaanyag is előkerült, ami jelzi a Tisza menti, medrekkel, mocsarakkal szabdaltszerű terület folyamatos lakottságát és bizonyos fokú védettségét.

A tatárjárás után megváltoztak a területen a birtokviszonyok, mert a távoli egyházak nem tudták megtartani a Tisza menti birtokaikat, így ezek a Bor-Kalán nemzetség kezébe kerültek.¹⁰⁴ I. Marján 1280 körül a margitszigeti kolostorra hagyományozta a területről Ányás mellett a Tisza melletti, de ismeretlen helyen fekvő Koxolt, valamint Ikerhalom nevű helyeket.¹⁰⁵

A területen a 13. század második felétől a települések száma és elhelyezkedése is részben megváltozott. A régészeti terepbejárásokon előkerült kerámiaanyag alapján úgy tűnik, a terület Árpád-kori településeinek egy részén folytatódott az élet a későbbi évtizedekben is, csupán tíz település használata szakadt meg. Ugyanakkor ezek mellett a vizsgált terület addig meg nem szállt nyugati felében – az Ópusztaszer–Csanytelek közötti országúttól nyugatra – hoztak létre négy helyszínen új települést, amelyeknek korábban nem volt települési előzményük.

Ezzel egy időben a tágabb területen egy jelentősebb központ, Szer alakult ki, amely nemzeti központ is volt, a 15. században az Ellésy és Szeri Pósa család birtokaként tűnik fel.¹⁰⁶

Baks nevét középkori oklevelek nem említik. A szomszédos Tömörkény, Szentgyörgy és Ányás – mely területek egyes részei a mai Baks külterületére esnek – 1471-ben Pusztaszerhez tartoztak.¹⁰⁷

A már említett és feltételeken Ányással kapcsolatba hozott lelőhelyen kívül a 14–15. századi, erősen tagolt fedőhornyos, galléros fazék pere- és oldaltöredékek, fedők, korsó és lábasok töredékei, melyeket rádliminta, csigavonal, valamint piros és barna festés díszít, egy nagyobb területen – a Dong-ér Tiszai torkolatánál – sűrűsödnek. A Má-

¹⁰³ GYÖRFFY 1963, 886.

¹⁰⁴ GYÖRFFY 1963, 884.

¹⁰⁵ GYÖRFFY 1963, 891. Maga az Ikerhalom talán azonosítható a mai Kettőshalommal, mely a község délnyugati részén, az Ópusztaszer–Baks közötti műúttól nyugatra fekszik. A halmoktól és a műúttól keletre, az előbbiektől alig 1300-1400 méterre kerültek elő olyan kerámiatöredékek, melyek Árpád-kori településre utalnak. Ez a lelőhely talán az Ikerhalom néven említett településsel lehet azonos.

¹⁰⁶ KARÁCSONYI 1897, 49, 76.

¹⁰⁷ CSÁNKI 1890, 678, 686.

tyás-zöld és mézsárga színű mázas kerámiatöredékek¹⁰⁸ már a terület folyamatos, 16–17. századi életét jelzik. Az itt előkerült téglá-, vakolat- és kődarabok annak a templomnak a maradványai, melyet az Első Katonai Felmérés térképlapja romként ábrázol és Tömörkénynek nevez (19. kép 1).

Az okleveles adatok bizonyítják, hogy Tömörkény már a 15. században vámszedő hely volt.¹⁰⁹ A törökök 1526. évi támadása során a település nem semmisült meg, a Tisza melletti falvak lakossága a folyó túlszéljére menekült, és a visszatelepülőknél a török három évre szóló adókedvezményt adott. Az 1548-as török adóösszeírás szerint Tömörkény falu a 9282 akcse adójával jelentős helynek számított. Jól jelzi ezt, hogy a vele délről szomszédos Ányás falunak ugyanakkor csak 2800 akcse adót kellett fizetnie.¹¹⁰ „*Temerkén falu*” 1632-ben kikötőjével – és akkor már több mint fél évszázada álló, a törökök által épített erődítményével¹¹¹ – együtt átkerült a szegedi *náhiye* fennhatósága alá,¹¹² azaz nem a mai Tömörkény területén, hanem közvetlenül a Tisza jobb partján, Mindszenttől északnyugatra, baksi területen feküdt. Pusztafaluként később Mindszent határához tartozott, de 1775-ben még álltak templomának romjai a tiszai ártér szélén, amit az Első Katonai Felmérés (1763–1787) lapján is jelöltek (19. kép 1).

Baks az újkor elején sem volt jelentős hely. Az Első Katona Felmérés (1763–1787) térképlapján csak az egyutcás Baksi Dohánykertészet¹¹³ látható (19. kép 1), amely nem a mai község területén, hanem attól délkeletre, a mindszenti révhez veze-

tő út és a szegedi út kereszteződésében, az ártér magaspartjának vonalát követve, egy északkelet–dél nyugati út mentén feküdt. Baks területét a mindszent-algyői uradalom részeként az Erdődy családtól 1803-ban vette meg a Pallavicini család.¹¹⁴

Az Erdődy birtok területén 1765–1766-ban létrejött Baksi Dohánykertészet kialakításában – amelynek létrehozása elé az Erdődy család akadályt nem gördített, sőt örültek, hogy így a gyéren lakott birtok lassan benépesült – a szegediek mellett a Tisza túloldalán élő mindszentiek is részt vettek.¹¹⁵ Közel 90 éves története¹¹⁶ intenzív lehetett, mert a Baksi Majorban az 1800-as évek első évtizedében már új istállók, ólak, majorsági épületek készültek.¹¹⁷

A majorsági épületegyüttest, melynek területe megegyezik a mai község délnyugati végével, a Második Katonai Felmérés (1806–1869) térképlapján is ábrázolták (19. kép 2), a Szeged–Csongrád közötti út és a mindszenti révhez vezető út találkozásánál. Ugyanakkor e térképlapon a dohánykertészetet – amelyet Pallavicini örgróf 1853-ban erőszakkal felszámoltatott¹¹⁸ – már nem találjuk meg.¹¹⁹

Schéner György 1831. évi Csongrád megyét ábrázoló térképén már szőlődombként ábrázolták a község *északkeleti*, Dong-ér alatti dombvonulatát.¹²⁰ A Második és a Harmadik Katonai Felmérés (1869–1887) lapján is jelölték Tömörkényi Szőlők néven (19. kép 2; 20. kép 1).¹²¹ Az egykori Dong-értől délre fekvő homokhátságra telepített szőlő területének első ránk maradt képi ábrázolása a Második Katonai Felmérés (1869–

¹⁰⁸ PARÁDI 1963, 224–227.

¹⁰⁹ CSÁNKI 1890, 684.

¹¹⁰ VASS 1979, 51–52, 69.

¹¹¹ VASS 1979, 17. j.

¹¹² VASS 1979, 59.

¹¹³ Ami az 1765–1766-os iratokban Tömörkény-Baks néven szerepel (TAKÁCS 1964, 52).

¹¹⁴ VÁLYI–ZOMBORI 2007, 83.

¹¹⁵ TAKÁCS 1964, 56; VÁLYI–ZOMBORI 2007, 102–103.

¹¹⁶ A tágabb környék dohánykertésztségei közül az Ányási (1016 fő) után a második legnagyobb létszámú dohánykertésztség volt (PALUGYAI 1854, 154).

¹¹⁷ VÁLYI–ZOMBORI 2007, 102–103. Az a feltételezés, miszerint a Pallavicini uradalom Baksi majorját az 1830–40-es években alakították ki (MOLNÁR 2003, 19), fentiek alapján pontatlan. Az a vélemény, miszerint a Baksi Major a felosztott dohánykertésztség helyén épült volna (JUHÁSZ 1989, 193), az Első és Második Katonai Felmérés térképlapjainak összevetése alapján nem igazolható (19. kép 1–2).

¹¹⁸ ZSILINSZKY 1897, 434; JUHÁSZ 1989, 80. j.

¹¹⁹ Ebből az is következik, hogy ennek a területnek a térképészeti felvétele csak 1853 és 1869 között történhetett.

¹²⁰ JUHÁSZ 1989, 192.

¹²¹ A szőlődombot – a térkép tanúsága szerint – közvetlen dűlőút kötötte össze a kevesebb, mint 2 km-re, a Dong-értől északra fekvő, egykori templomos faluval. Az elnevezés alapján valószínűsíthető, hogy a középkori Tömörkény falu lakói művelték a szőlőterületet. Erre utalhat az is, hogy 1570-ben a falu lakóinak – többek között – borshordó adót is fizetniük kellett (KÁLDY-NAGY 2002, 31).

1887) térképlapján látható Szőlő halom néven. Ennek a halomnak a korábbi neve az Első Katonai Felmérés (1763–1787) lapján Szélücs halom volt (19. kép 1).

A mai Baks területe a 19. században közigazgatásilag hol ide, hol oda tartozott. 1823-tól Csany

filiája volt,¹²² majd Baksiszőlő¹²³ 947, Baksimajor 207 és Ányás 208 lakosával együtt Sövényházához tartozott.¹²⁴ A 20. század '30-as éveitől épülhetett egybe a Tömörkényi szőlő Baksiszőlő néven a Baksi Major területével, és Ányással együtt 1947-ben Baks néven vált önálló községé.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A régészeti leletanyagot Vidovics Teréz restaurálta. A tárgyrajzokat Ambrus Edit, a tárgyfotók egy részét Linczer-Katkó Izabella készítette. A 2006. és 2009. évi feltárások térképeit Zoltán Sándor Péter szerkesztette egybe. Munkájukért fogadják köszönetünket. Köszönettel tartozunk Farkas Csillának egyetemi szakdolgozata megismeréséért és felhasználásának lehetőségéért. A huroksorral díszített karikaékszereket Langó Péter dolgozza fel, eddigi adataiért, illetve kéziratáért és a hivatkozás lehetőségéért köszönetet mondunk.

IRODALOM

- BALOGH 2010: Balogh Cs.: Baks, római katolikus templom. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2009 (Archaeological Investigations in Hungary 2009)*. Szerk/Ed.: Kisfaludi J. Budapest 2010, 136.
- BÁLINT 1991: Bálint, Cs.: *Südungarn im 10. Jahrhundert*. Studia Archaeologia 11. Budapest 1991.
- BEDE–BERECZKI 2015: Bede Á. – Bereczki B.: Baks, Aradi utca. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Új folyam* 2 (2015) 477.
- BÉL 1984: Bél M.: *Csongrád és Csanád megye leírása*. A kötetet sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányt és jegyzeteket írta, a képanyagot válogatta Zombori I. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1980–81:2. Szeged 1984.
- BENDE–LŐRINCZY 1997: Bende L. – Lőrinczy G.: A szegvár-oromdűlői 10–11. századi temető (Das Gräberfeld von Szegvár-Oromdűlő aus dem 10. bis 11. Jahrhundert). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3 (1997) 201–285.
- BENDE–LŐRINCZY 2007: Bende L. – Lőrinczy G.: Baks, Köztársaság utca. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2006 (Archaeological Investigations in Hungary 2006)*. Szerk/Ed.: Kisfaludi J. Budapest 2007, 152.
- BÉRES ET AL. 1996: Béres M. – Kürti B. – Nagy Á. – Trogmayer O. – Vályi K.: *Szer monostora és kora. Kiállításvezető*. Szerk.: Bende L. Ópusztaszer 1996.
- BLAZOVICS 1999: Blazovics L.: *A Csongrád megyei levéltár kiadványai. Segédletek X. Csongrád megyei községek iratai*. Szerk.: Blazovics L. Szeged 1999.
- CSÁNKI 1890: Csánki D.: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. Budapest 1890.
- CSIKVÁRI 1938: Csíkvári A.: *Csongrád vármegye. Vármegyei szociográfiák*. Budapest 1938.
- DÖVÉNYI 2010: *Magyarország kistájainak katasztere*. Szerk.: Dövényi Z. Budapest 2010.
- FÁRI 1992: Fári I.: Régészeti leletek és ásatások híre a szegedi napilapokban. A szegedi Városi Múzeum első korszaka (1879–1904) (Nachrichten über archäologische Funde und Ausgrabungen in den Szegediner Tageszeitungen). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1989–90:1 1992, 203–228.
- FARKAS 1995: Farkas Cs.: *Baks község régészeti topográfiája és településtörténete a terepbejárások tükrében*. Szakdolgozat. Szeged 1995.

¹²² BLAZOVICS 1999, 22.

¹²³ Ilyen néven történő első említése 1920-ból való (JUHÁSZ 1989, 193).

¹²⁴ CSIKVÁRI 1938, II. 66.

- FEHÉR-ÉRI-KRALOVÁNSZKY 1962: Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A.: *A Közép-Dunamedence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei*. Régészeti Tanulmányok 2. Budapest 1962.
- FÉNYES 1851: Fényes E.: *Magyarország geographiai szótára* I. Pest 1851.
- FUSEK 2003: Fusek, G.: Ein Grab aus Nitra-Šindolka mit einer byzantinische Münze. In: *Słowianie i ich siedzi we wczesnym średniowieczu*. Red.: Dulicz, M. Warszawa–Lublin 2003, 185–188.
- GÁLL 2007: Gáll E.: Az S végű hajkarikák megjelenésének ideje az Erdélyi-medencében (The date of the appearance of the S-ended lock-rings in the Transylvanian Basin). *Acta Siculica* 2007, 239–251.
- GÁLL 2013: Gáll E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2013.
- GÁLL 2014: Gáll E.: A periferikus 10. századi Erdélyi-medence. Néhány gondolat a 10. századi „magyar hatalmi hálózat” erdélyi hódításáról. *Korunk*. Harmadik folyam 25:8 (2014) 82–95.
- GIESLER 1981: Giesler, J.: *Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken*. Prähistorische Zeitschrift 56:1. Bonn 1981.
- GYÖRFFY 1963: Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I. Budapest 1963.
- HAMPEL 1900: Hampel J.: A honfoglalás kor hazai emlékei. In: *A magyar honfoglalás kútfoi*. Szerk.: Pauler Gy. – Szilágyi S. Budapest 1900, 507–830.
- HAMPEL 1907: Hampel J.: *Újabb tanulmányok a honfoglalás kori emlékekről*. Budapest 1907.
- HANULIAK 1994: Hanuliak, M.: *Malé Kosihy I. Pohrebisko z 10-11. storočia. Archeologicko-historické vyhodnotenie. (Gräberfeld aus dem 10.-11. Jh. in Malé Kosihy)*. Materialia Archaeologica Slovaca 12. Nitra 1994.
- HORVÁTH 2014: Horváth C.: *Győr és Moson megye honfoglalás és kora-Árpád kori temetői és sírleletei*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 8. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2014.
- HORVÁTH 2016: Horváth C.: *Kora Árpád-kori temető Szombathely-Kisfaludy Sándor utca területén. S-végű karikaékszerek a kora Árpád-kori Dunántúlon*. Szombathely 2016.
- ISTVÁNOVITS 2003: Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga (Das landnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz)*. Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2 – Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. Szerk.: Almássy K. – Istvánovits E., Kovács L. – Révész L. Nyíregyháza 2003.
- JUHÁSZ 1989: Juhász A.: *A szegedi táj tanyái*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1982–83:2 Szeged 1989.
- KÁLDY-NAGY 2002: Káldy-Nagy Gy.: *Szegedi török számadáskönyvek az 1585–1588-as és az 1670-es évekből. Dél-Alföldi évszázadok 18*. Szeged 2002.
- KARÁCSONYI 1897: Karácsonyi J.: *A pusztaszeri monostor kegyurai. Értekezések a történettudomány köréből*. Budapest 1897.
- KESZI 1999: Keszi T.: 10. századi zárt lemezgyűrűk pajzs alakúan kiszélesedő fejjel, pentagramma és madár ábrázolással (Geschlossene Plattenringe aus X. Jahrhundert mit Schildförmig ausgebreitetem Kopf, mit Darstellung von Pentagramma und Vogel). In: *A népvándorláskor fiatal kutatóinak 8. találkozájának előadásai. (Veszprém, 1997. november 28–30.)* Szerk.: S. Perémi Á. Veszprém 1999, 133–148.
- KOVÁCS 1986: Kovács L.: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán II. A homokbányai temetőrészlet (Adatok a nyéltámaszos balták, valamint a trapéz alakú kengyelek értékeléséhez) (Landnahmezeitliche Gräber in Nagytarcsa II: Gräberfeldabschnitt in der Sandgrube [Beiträge zur Werung der Äxte mit Schaftlochklappen sowie der trapezförmigen Steigbügel]) *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1986, 93–121.
- KOVÁCS 1992: Kovács L.: A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, 10–11. századi leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdan, Rabé, (Csóka) (Zu einigen alten, Landnahmezeitlichen Fundmaterialien des Móra Ferenc Museums: Oroszlámos, Horgos, Majdan, Rabé [Csóka]). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1991–1992 (1992) 37–74*.

- KOVÁCS 2011: Kovács L.: *A magyar kalandozások zsákmányáról (Über die Beute der ungarischen Streifzüge)*. Budapest 2011.
- KRALOVÁNSZKY 1954: Kralovánszky A.: *Csanyteleki (Csongrád m.) kora Árpád-kori temetők*. Szakdolgozat. Budapest 1954.
- LANGÓ 2000: Langó P.: Megjegyzések a Kárpát-medence X–XI. századi huzalkarpereceinek és sodrott karpereceinek viseletéhez és használati idejéhez (Beiträge zur Tracht und Benutzungszeit der Dracht- und gedrehten Armringe im Karpatenbecken des 10.–11. Jahrhunderts). *A Jósa András Múzeum Évkönyve* 42 (2000) 33–57.
- LASZLOVSZKY 1986: Laszlovszky J.: Tanyaszerű települések az Árpád-korban (Einzelhof-siedlungen in der Arpadenzeit). In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Az Arany János Múzeum Közleményei 4. Szerk.: Novák L. – Selmeczi L. Nagykörs 1986, 131–151.
- LICHTENSTEIN–RÓZSA 2005: Lichtenstein L. – Rózsa Z.: Nagyszénás, Svábföld 562. sz. tanya. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2004 (Archaeological Investigations in Hungary 2004)*. Szerk/Ed.: Kisfaludi J. Budapest 2005, 252.
- LŐRINCZY 1988: Lőrinczy G.: A csongrádi múzeumi törekvések első korszaka. In: *Mozaikok Csongrád város történetéből*. Szerk.: Bálint Gy. Csongrád 1988, 7–21.
- LŐRINCZY–SZALONTAI 1993: Lőrinczy G. – Szalontai Cs.: Újabb régészeti adatok Csongrád megye területének 6–11. századi településtörténetéhez I (Archäologische Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Komitats Csongrád im 6.–11. Jahrhundert I). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31:2 (1993) 279–320.
- LŐRINCZY–SZALONTAI 1996: Lőrinczy G. – Szalontai Cs.: Újabb régészeti adatok Csongrád megye területének 6–11. századi településtörténetéhez II (Archäologische Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Komitats Csongrád im 6.–11. Jahrhundert II). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 2 (1996) 269–298.
- MÁRKINÉ POLL 1934: Márkiné Poll K.: A zsennyei kincs. *Archaeológiai Értesítő* 46 (1932–33) 1934, 62–84.
- MESTERHÁZY 1965: Mesterházy K.: Az S-végű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében (Die Verbreitung des Haaringes mit S-enden im Karpatenbecken). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1962–1964 (1965) 95–113.
- MESTERHÁZY 1990: Mesterházy K.: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I (Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10–11. Jh. I). *Folia Archaeologica* 41 (1990) 87–115.
- MESTERHÁZY 1991: Mesterházy K.: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben II (Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10–11. Jh. II). *Folia Archaeologica* 42 (1991) 145–177.
- MÉSZÁROS 2014: Mészáros P.: Kora Árpád-kori temetőrészlet Felgyő-Kettőshalmi dűlőn (An Early Árpadian Age cemetery at Felgyő-Kettőshalmi dűlő). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday)*. *Opitz Archaeologica* 6 – MTA BTK MÖT Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 527–587.
- MOLNÁR 2003: Molnár B.: *Baks község története*. Baks 2003.
- NEPPER 2002: M. Nepper I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei*. I–II. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3. Szerk.: K. Bede I. Budapest–Debrecen 2002.
- NEUWIRTH 1985: Neuwirth, M.: Ženský hrob z mladší doby hradištní v Rudné, okr. Praha-západ. *Archeologické Rozhledy* 37 (1985) 96–98.
- OȚA 2008: Oța, S.: Verigi de pâr cu un capăt îndoit în forma literei S, descoperite pe teritoriul Banatului. *Cercetări arheologice* 14–15 (2008) 269–303.
- PALUGYAI 1854: Palugyai I.: *Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. Hivatalos úton nyert adatokból IV. Békés-Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása*. Budapest 1854.
- PARÁDI 1963: Parádi N.: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények (XI–XVII. szd.) (Münzfunde hortende mittelalterliche Gefäße in Ungarn [11–17. Jh.]). *Archaeológiai Értesítő* 90 (1963) 205–252.
- PETRINEC 2009: Petrinec, M.: *Gräberfelder aus dem 8. bis 11. Jahrhundert im Gebiet des frühmittelalterlichen kroatischen Staates*. Split 2009.

- REIZNER 1891: Reizner J.: Szegedvidéki leletekről. *Archaeologiai Értesítő* 11 (1891) 358.
- REIZNER 1898: Reizner J.: A tömörkényi (Csongrád megye) bronzleletekről. *Archaeologiai Értesítő* 18 (1898) 265–267.
- REJHOLCOVÁ 1995: Rejholcová, M.: *Das Gräberfeld von Čakajovce (9.–12. Jahrhundert). Analyse.* Nitra 1995
- RÉVÉSZ 2008: Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői.* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Szerk.: K. Bede I. Budapest 2008.
- RÉVÉSZ 2012: Révész É.: A torquesek (nyakperek) és a keleti kereszténység (Die Torquesse [Halsbände] und die Orthodoxie?). In: *Középkortörténeti Tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai.* Szerk.: Kiss P. A. – Piti F. – Szabados Gy. Szeged 2012, 59–75.
- SZABÓ 1980: Szabó J. Gy.: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában. IV: A sírok relatív és abszolút kronológiája. A temető jellege (Árpádenzeitliche Siedlung und ihr Friedhof in der Gemarkung von Sarud. IV: Absolute und relative Chronologie des Friedhofes. Charakter des Friedhofes.) *Az Egri Múzeum Évkönyve* 16–17 (1980) 45–136.
- SZÉLL 1941: Széll M.: Elpusztult falvak, XI–XVI. századbéli leletek Csongrád vármegye területén. *Dolgozatok* 17 (1941) 169–173.
- SZÉLL 1941a: Széll M.: XI. századi temetők Szentés környékén (Les cimetières du XIème siècle aux environs de Szentés). *Folia Archaeologica* 3–4 (1941) 231–267.
- SZÉLL 1943: Széll M.: Elpusztult falvak, X–XVII. századbéli régészeti leletek Csongrád vármegye területén (Vernichtete Dörfer, und Funde aus den X.–XVII. Jahrhunderten im Kom. Csongrád). *Dolgozatok* 19 (1943) 176–182.
- SZILÁGYI 1994: Szilágyi, K.: Perlentypen aus dem X.–XII. Jahrhundert in Ungarn und ihre archäologische Bedeutung. *Památky Archeologické* 85 (1994) 75–110.
- SZŐKE 1962 Szőke B.: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.* Régészeti Tanulmányok 1. Budapest 1962.
- SZŐKE-VÁNDOR 1987: Szőke B. M. – Vándor L.: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője (Arpa-denzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló).* Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1987.
- SZŐKE 2014: Szőke B. M.: A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás. In: *Magyar Őstörténet – Tudomány és hagyományörzés.* Szerk.: Lezsák G. – Petkes Zs. – Sudár B. – Zsidai Zs. Budapest 2014, 31–42.
- TAKÁCS 1964: Takács L.: *A dohánytermesztés Magyarországon.* Budapest 1964.
- TÓTH 2014: Tóth A.: *A nyíri Mezőség a 10–11. században.* Magyarország Honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 7. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2014.
- TÖMÖRKÉNY 1905: Tömörkény I.: Újabb Kötörési leletekről. *Archaeologiai Értesítő* 25 (1905) 419–420.
- TÖRÖK-KOVÁCS-BARKÓCZY 2016: Török B. – Kovács Á. – Barkóczy P.: Homokmégy-Székes 10–11. századi temetőjéből származó, jellemző fémleletek komplex műszeres archeometriai vizsgálata. In: Gallina Zs. – Varga S.: *A Duna-Tisza közének honfoglalás és kora Árpád kori temetői, sír- és kincsleletei I. A kalocsai Sárköz a 10–11. században.* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 10. Szerk.: Felföldi Sz. Budapest–Szeged 2016, 208–237.
- VASS 1979: Vass E.: A szegedi és a csongrádi náhije 1548. évi török adóösszeírása. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 3. Szeged 1979, 5–80.
- VÁLYI 1994: Vályi K.: Honfoglalás kori sírok Szeren, 1973 (Megjegyzések a terület korai történetéhez) (Landnahmezeitliche Gräber in Szer 1973 [Angaben zur frühen Geschichte des Gebietes]). In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára.* Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 387–403.
- VÁLYI 2000: Vályi K.: Régészeti emlékek. In: *Európa és Magyarország Szent István korában.* Szerk.: Kristó Gy. – Makk F. Szeged 2000, 365–385.
- VÁLYI-ZOMBORI 2007: Vályi K. – Zombori I.: *Ópusztaszer.* Száz magyar falu. Budapest 2007.
- VELÍMSKY 2007: Velímsky, F.: Nové archeologické nálezy v Malíně (okr. Kutná Hora). *Antiqua Cuthna* 2. Slavníkovci v našich dějinách. Praha 2007, 57–80.
- ZSILINSZKY 1897: Zsilinszky M.: *Csongrád vármegye története.* Budapest 1897.

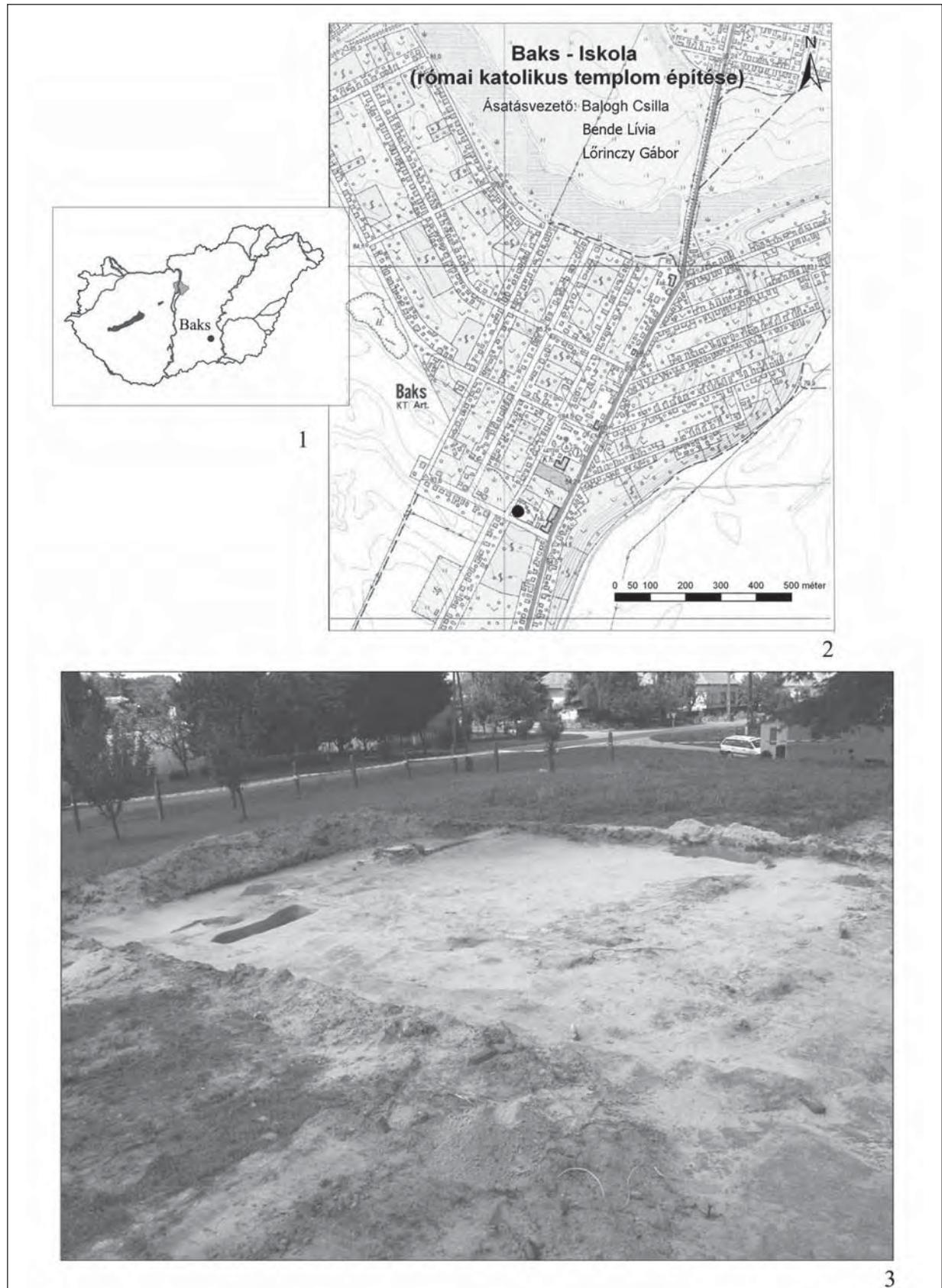
11TH-CENTURY CEMETERY AT THE SITE OF BAKS-KÖZTÁRSASÁG STR. (CSONGRÁD COUNTY).
CONQUEST-PERIOD AND EARLY ÁRPÁDIAN PERIOD GRAVES IN THE VICINITY OF BAKS

In this paper, we publish the early Árpáodian period graves excavated at Baks-Köztársaság Str. in 2006 and 2009. The sand hill site had a rather chequered history, in the course of which the western part of the hill was destructed by sand quarrying in the last century and a smaller part of the southern slope during road construction. All graves located here were disturbed to a greater or smaller degree by these activities.

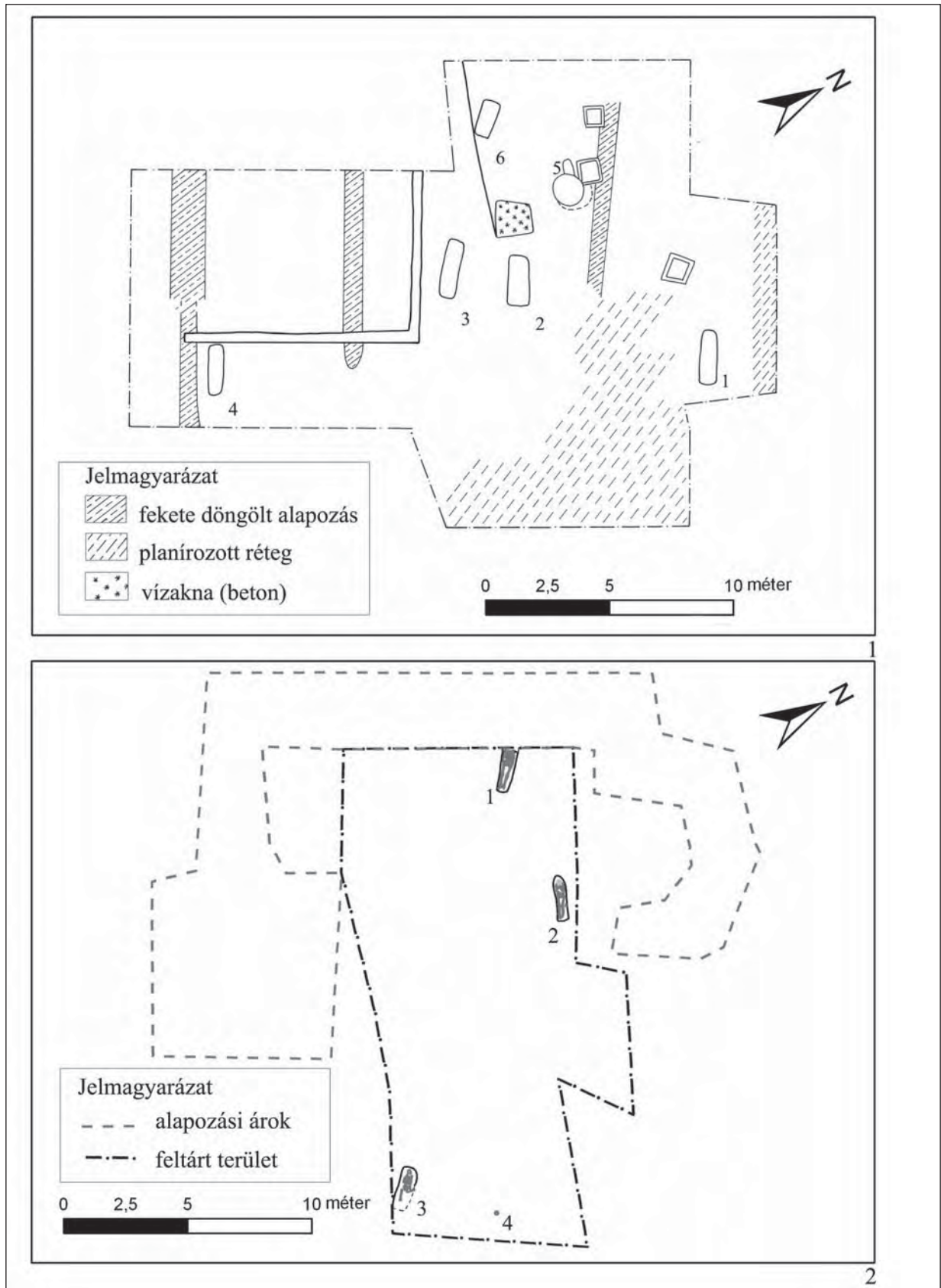
The finds from the graves were rather poor, only Grave 8 contained a more significant assemblage. Here, a young woman was buried in richly decorated clothes. Her hair was held together by a silver hair ring. The collar of her clothes was decorated with cast bronze rosettes sewn on a thick textile band, and the sleeves were held down by cast bronze bracelets with rhombic cross-section. A copper alloy torque and a necklace of grooved and gold plated beads were found in her neck. On her finger she had a cast bronze ring.

The graves probably belonged to a cemetery composed of irregular, loosed placed, roughly SW–NE oriented rows.

In connection with the graves presented here, we also examine the geographical characteristics and other known 10th–11th-century burials and finds of the area, furthermore we sketch the early modern settlement history of the region. All these may contribute to a better understanding of the place of the wider area in the settlement history of the Hungarian Conquest and the early Árpáodian periods.

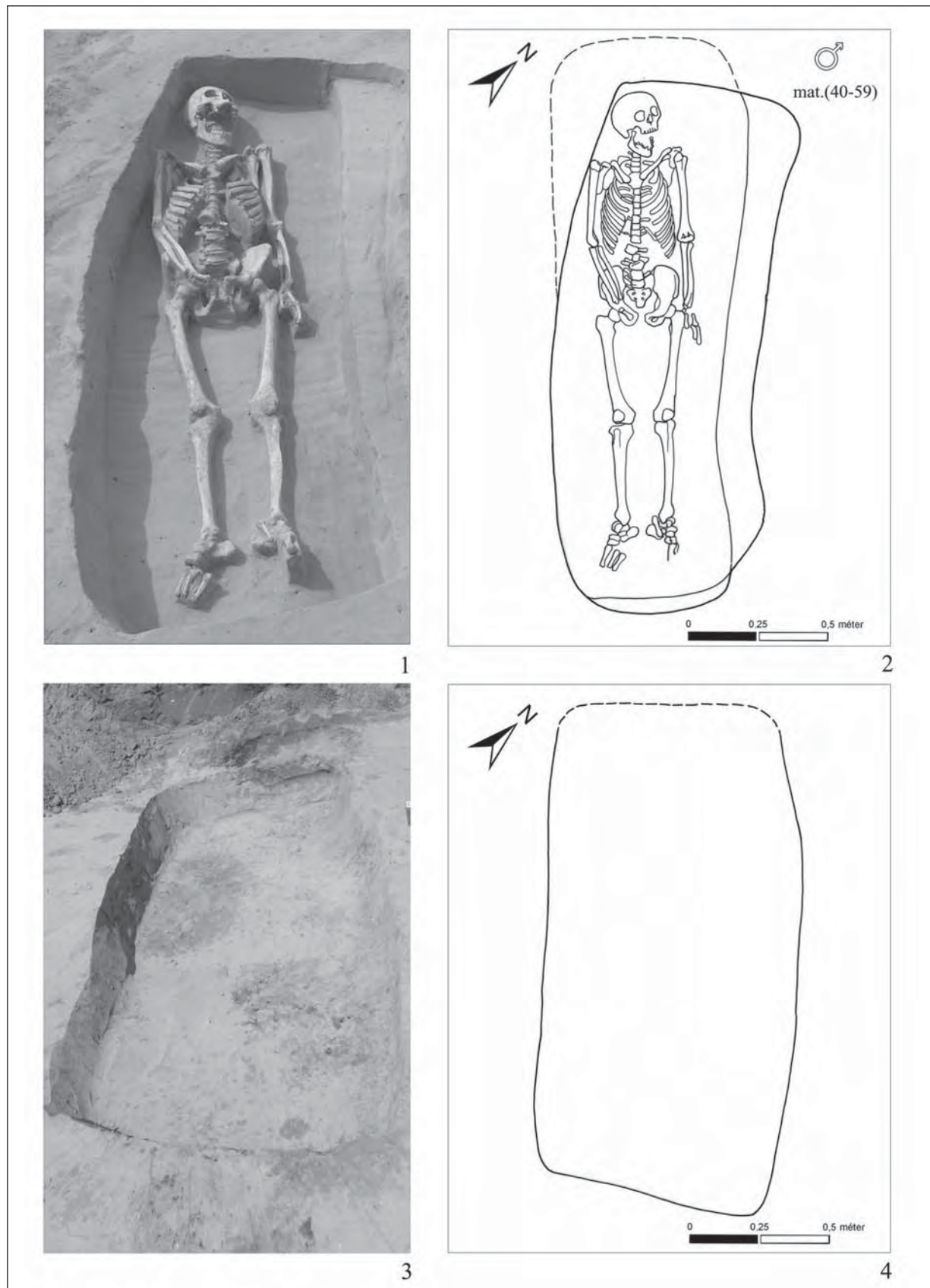
1. kép. 1–2: A Baks-Köztársaság utca lelőhely; 3: A 2006. évi feltárás részlete
Fig. 1. 1–2: The site of Baks-Köztársaság Str.; 3: Detail of the 2006 excavation campaign

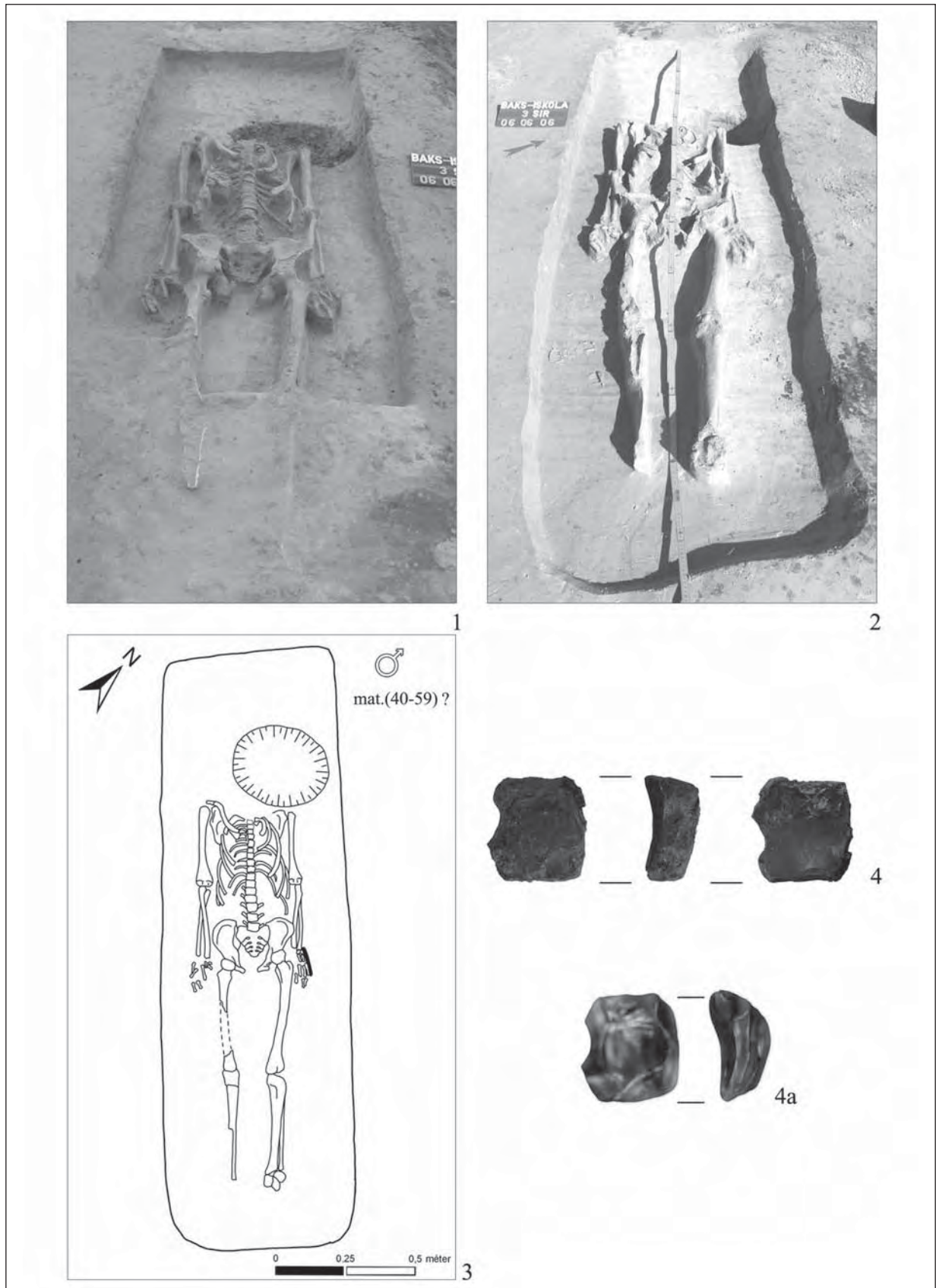
2. kép. 1: A 2006-ban feltárt sírok elhelyezkedése; 2: A 2009-ben feltárt sírok elhelyezkedése
 Fig. 2. 1: The location of the graves excavated in 2006; 2: The location of the graves excavated in 2009

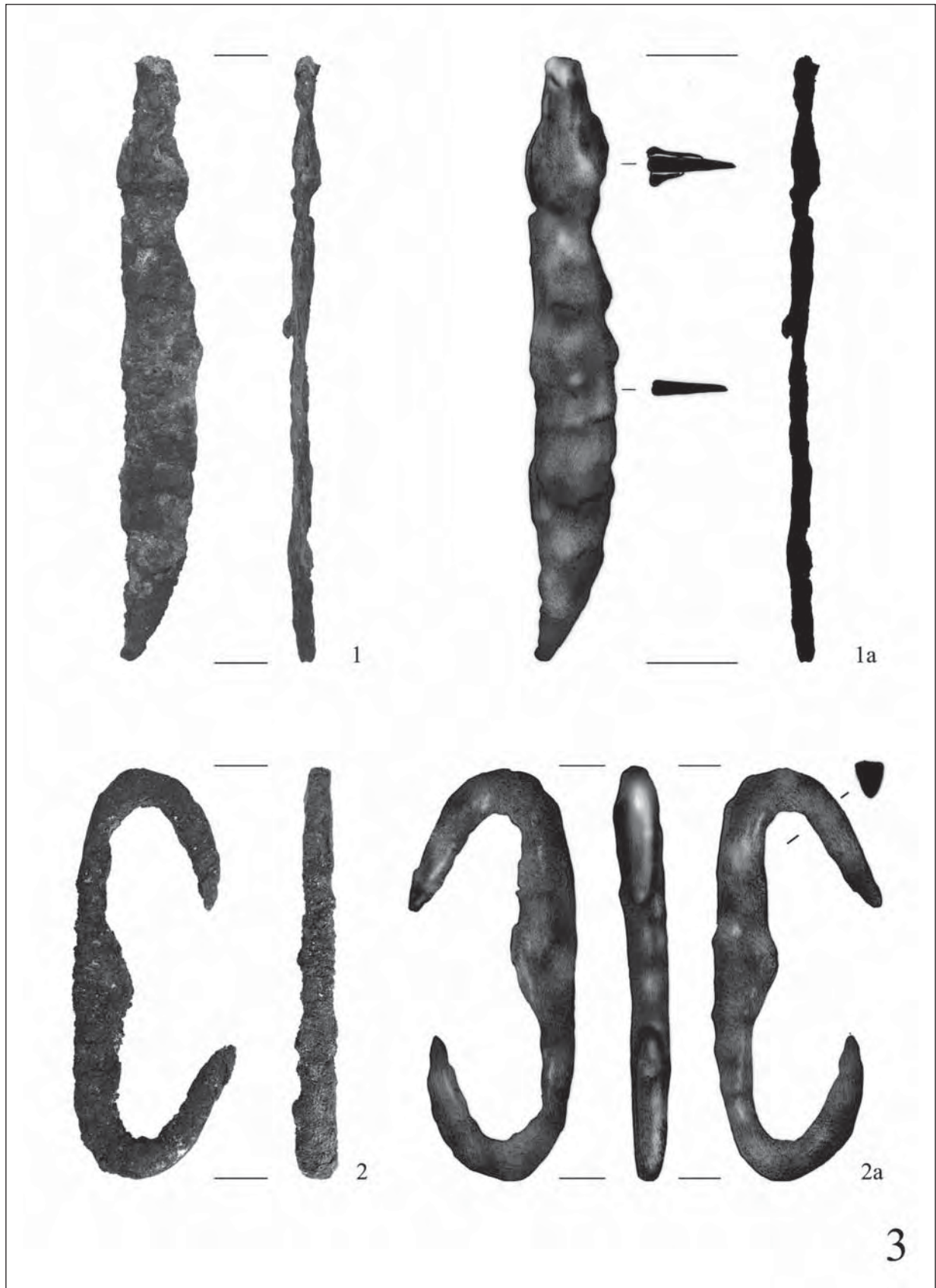
3. kép. A feltárt sírok összesítő térképe
 Fig. 3. Map of the excavated graves

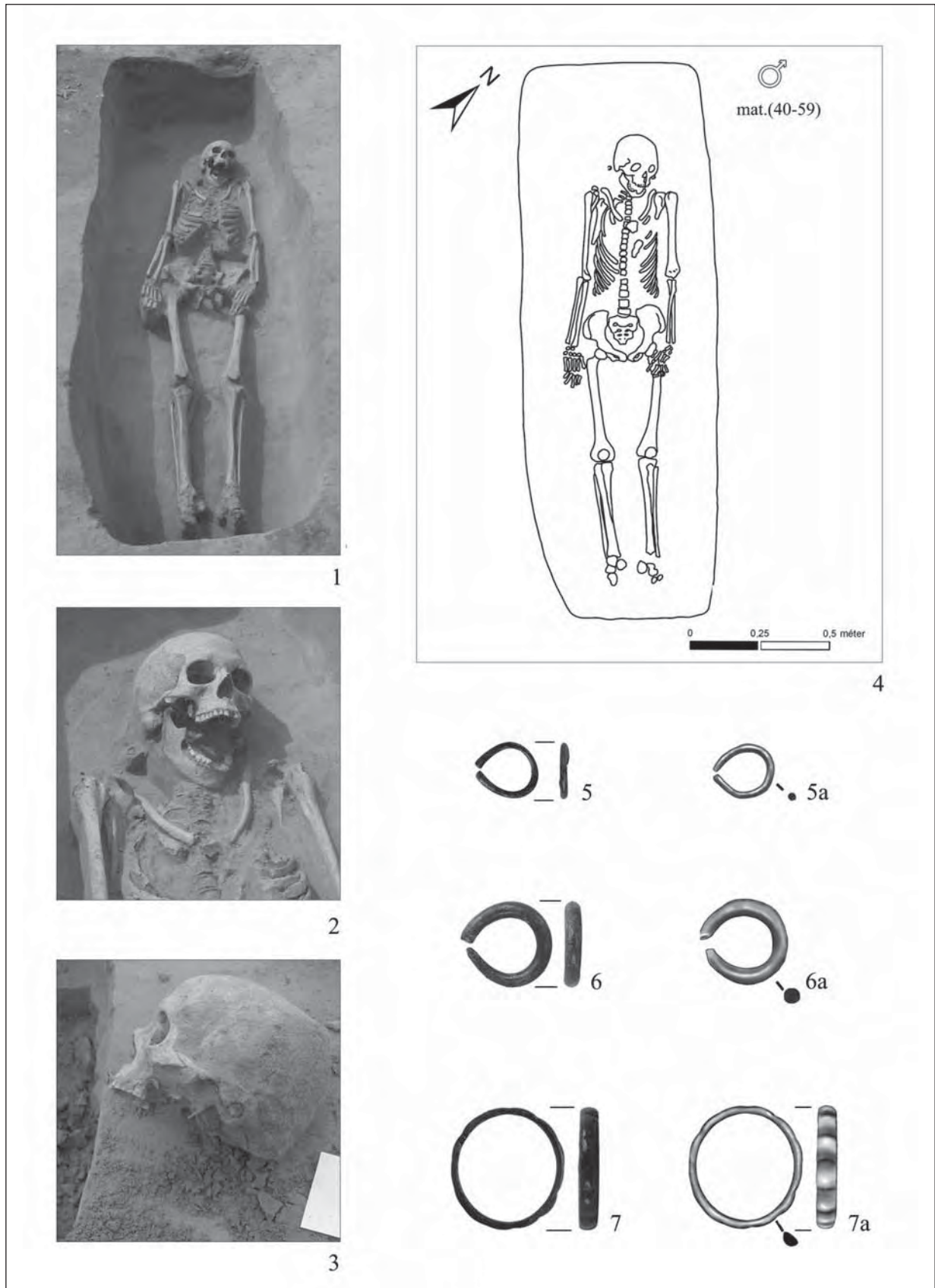
4. kép. Baks-Köztársaság utca. 1–2: 1. sír; 3–4: 2. sír
 Fig. 4. Baks-Köztársaság Str. 1–2: Grave 1; 3–4: Grave 2

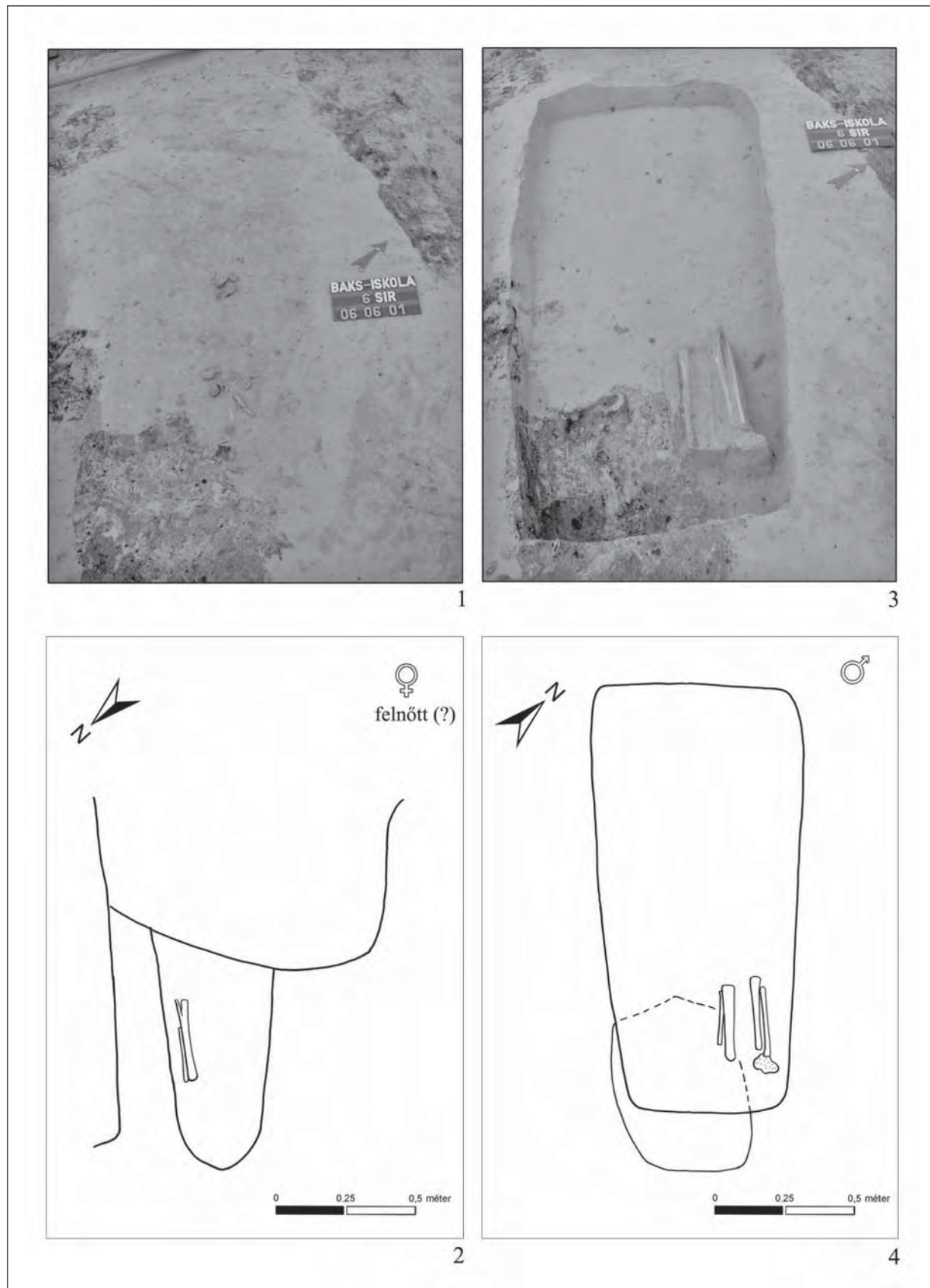
5. kép. Baks-Köztársaság utca 3. sír
Fig. 5. Baks-Köztársaság Str. Grave 3

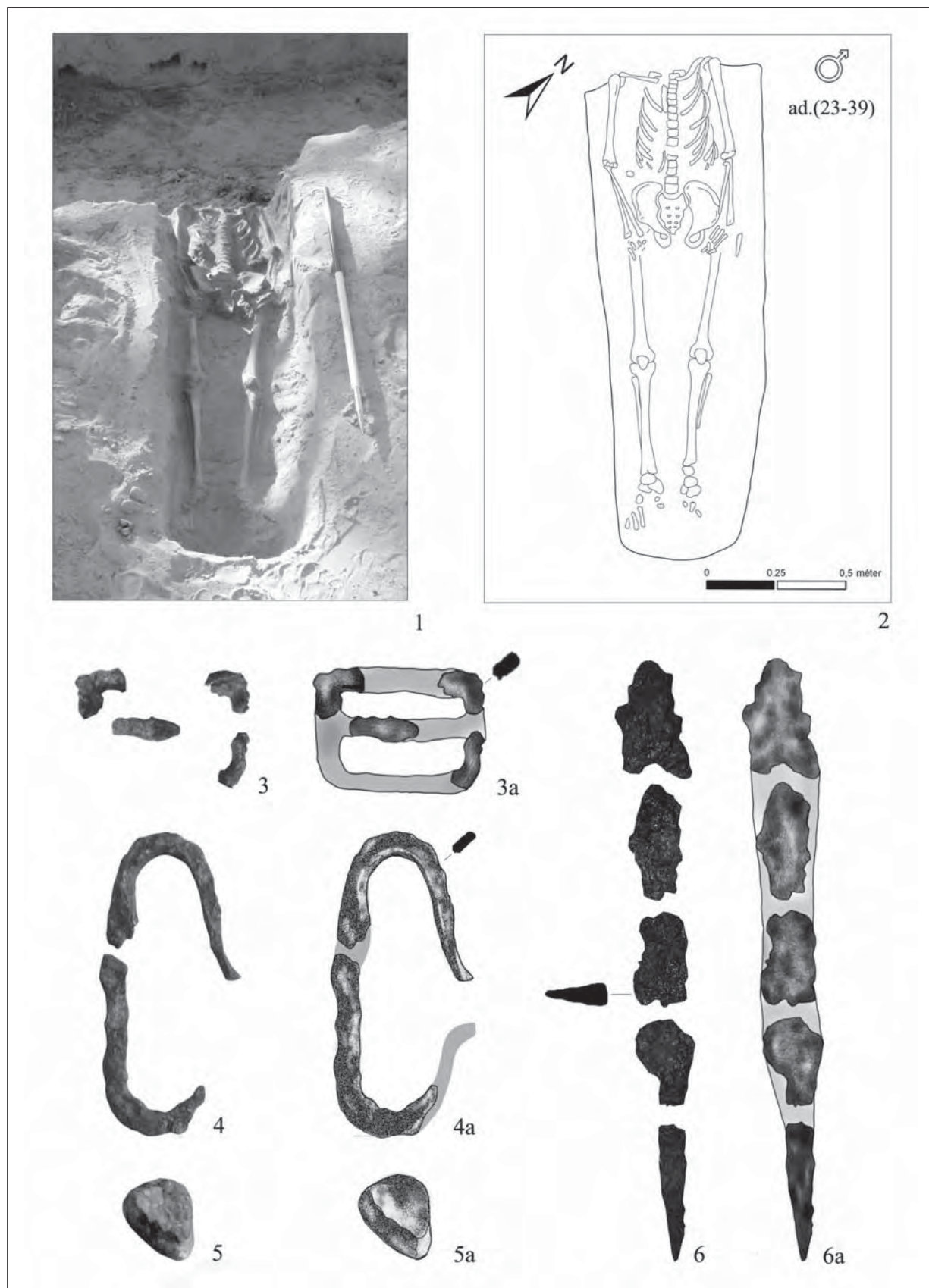
6. kép. Baks-Köztársaság utca 3. sír
 Fig. 6. Baks-Köztársaság Str. Grave 3

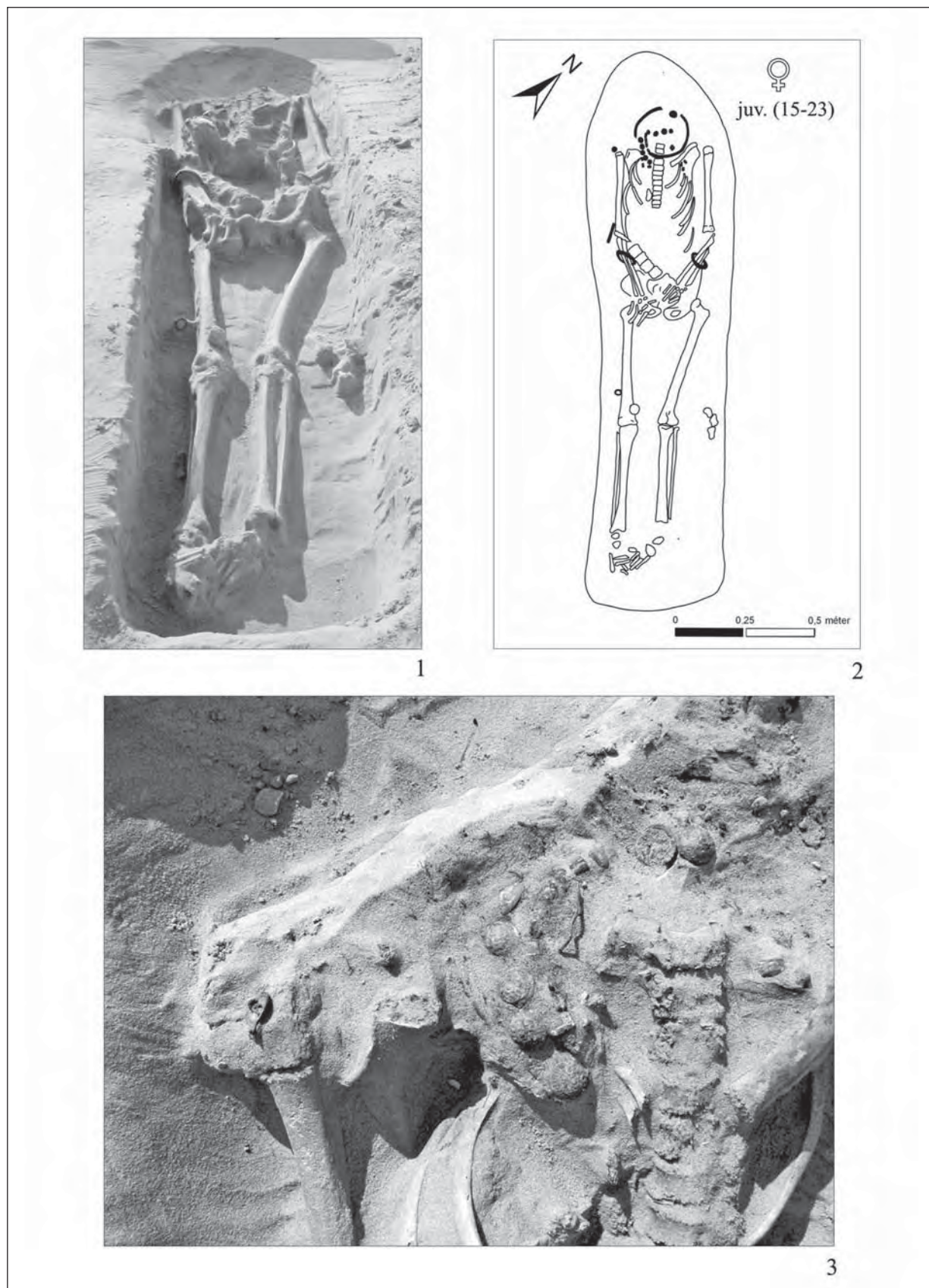
7. kép. Baks-Köztársaság utca 4. sír
Fig. 7. Baks-Köztársaság Str. Grave 4

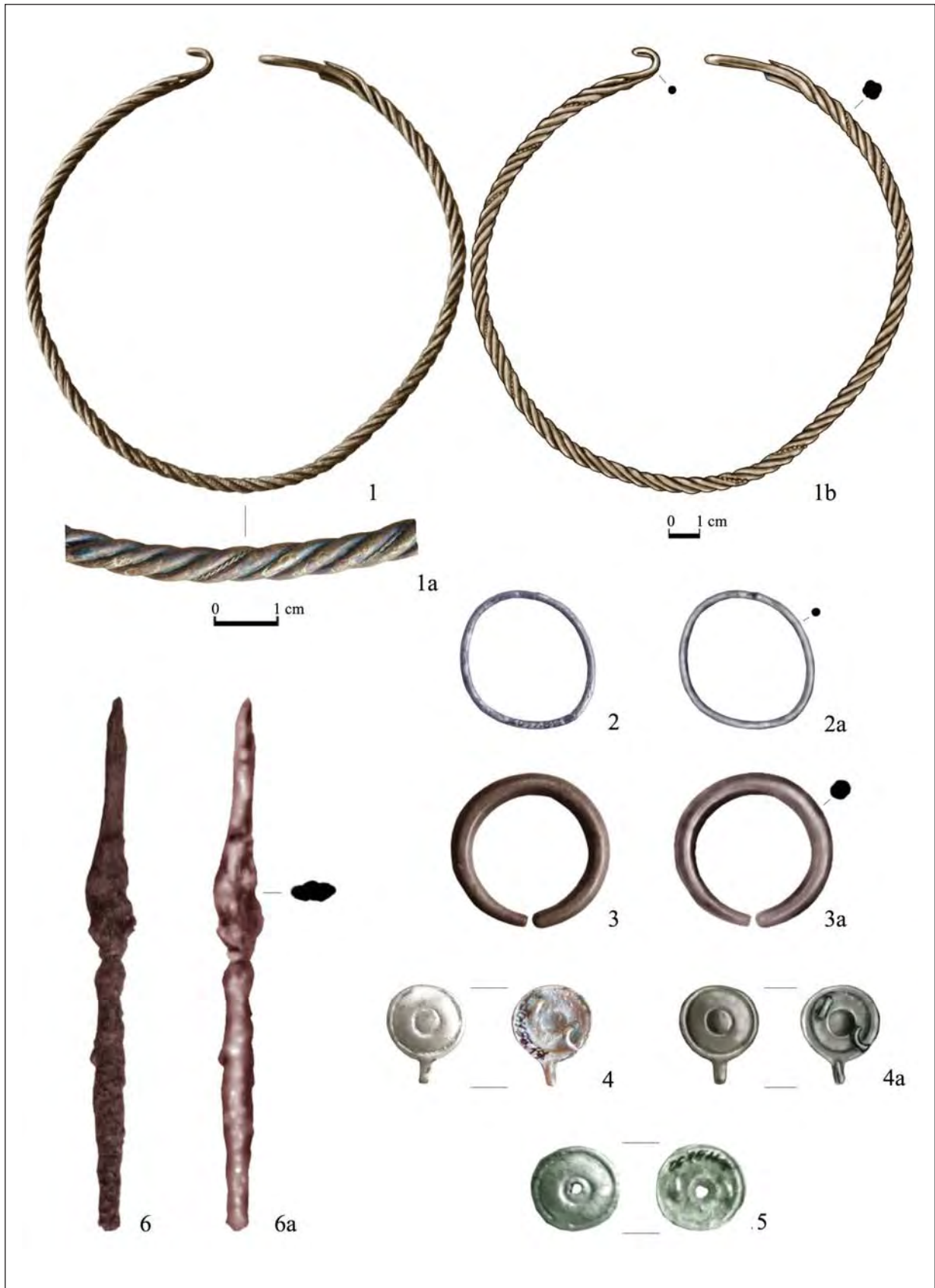
8. kép. Baks-Köztársaság utca. 1–2: 5. sír; 3–4: 6. sír
 Fig. 8. Baks-Köztársaság Str. 1–2: Grave 5; 3–4: Grave 6

9. kép. Baks-Köztársaság utca 7. sír
Fig. 9. Baks-Köztársaság Str. Grave 7

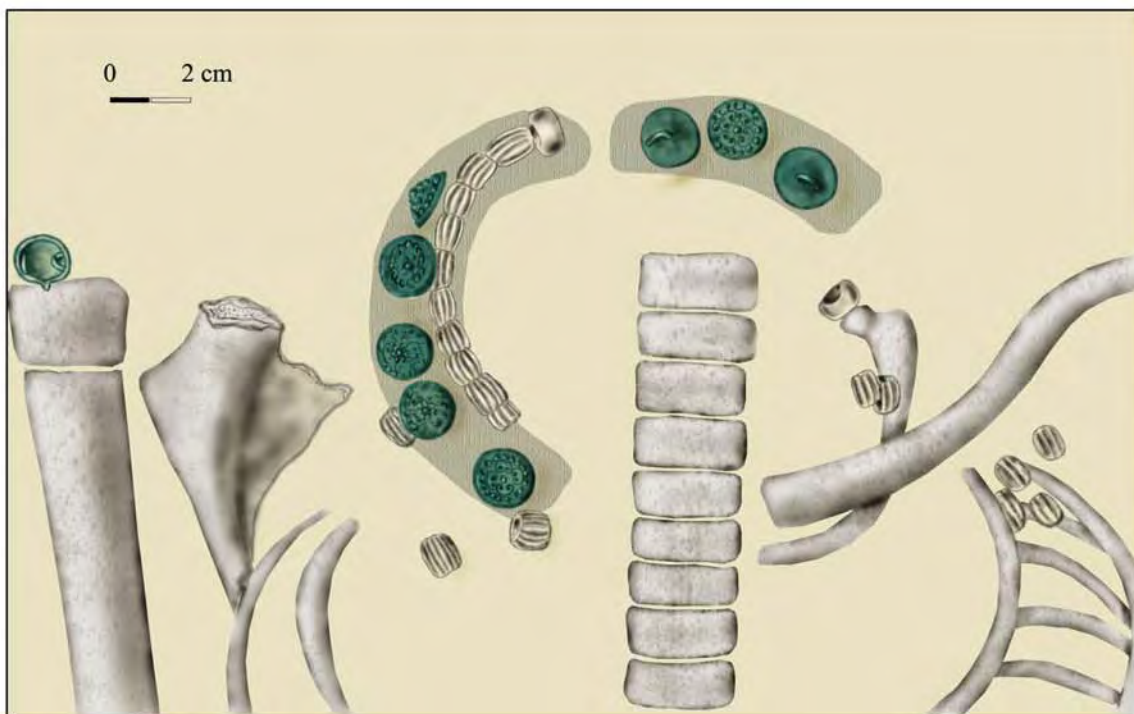
10. kép. Baks-Köztársaság utca 8. sír
 Fig. 10. Baks-Köztársaság Str. Grave 8

11. kép. Baks-Köztársaság utca 8. sír
Fig. 11. Baks-Köztársaság Str. Grave 8

1

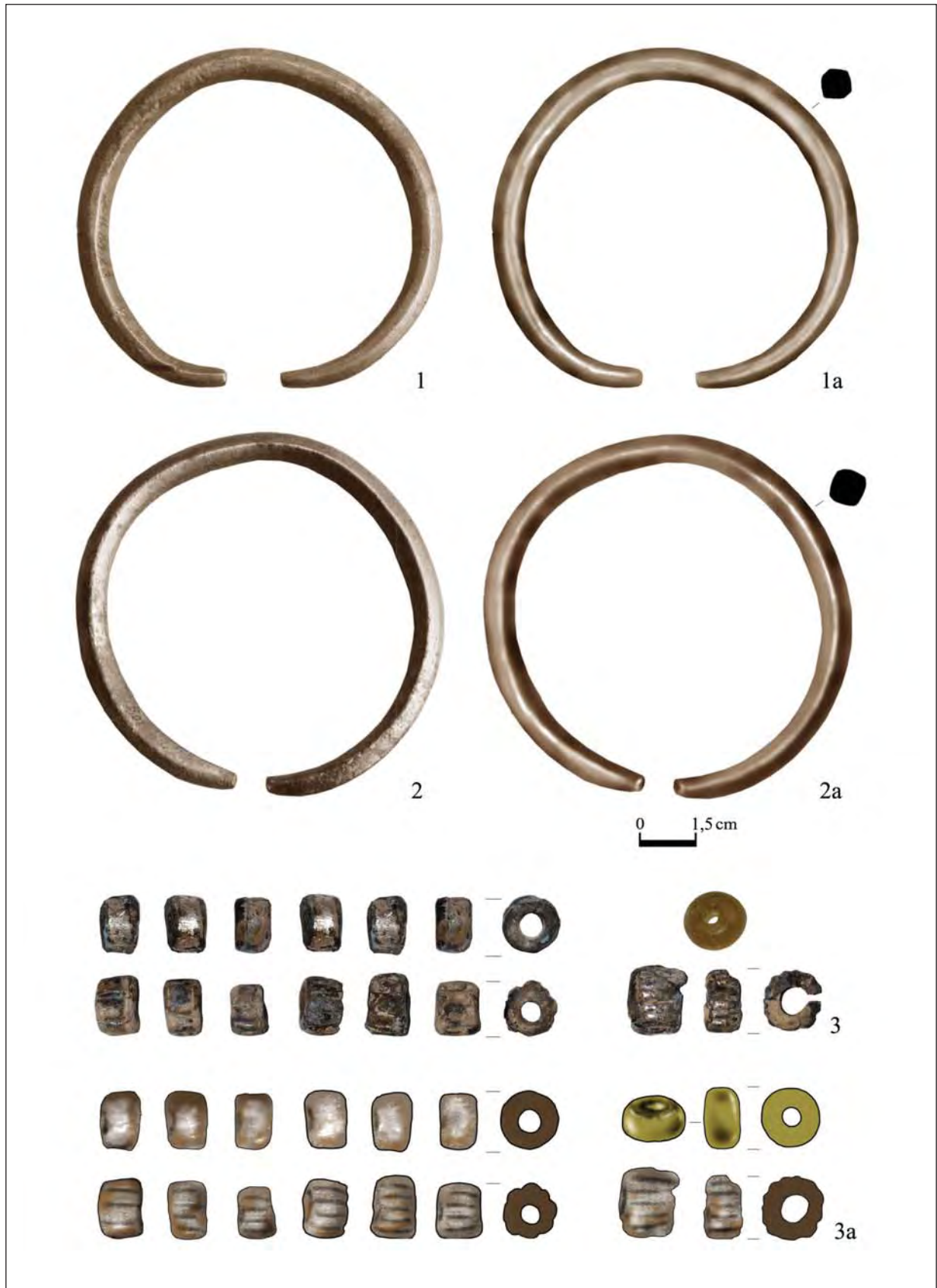

2

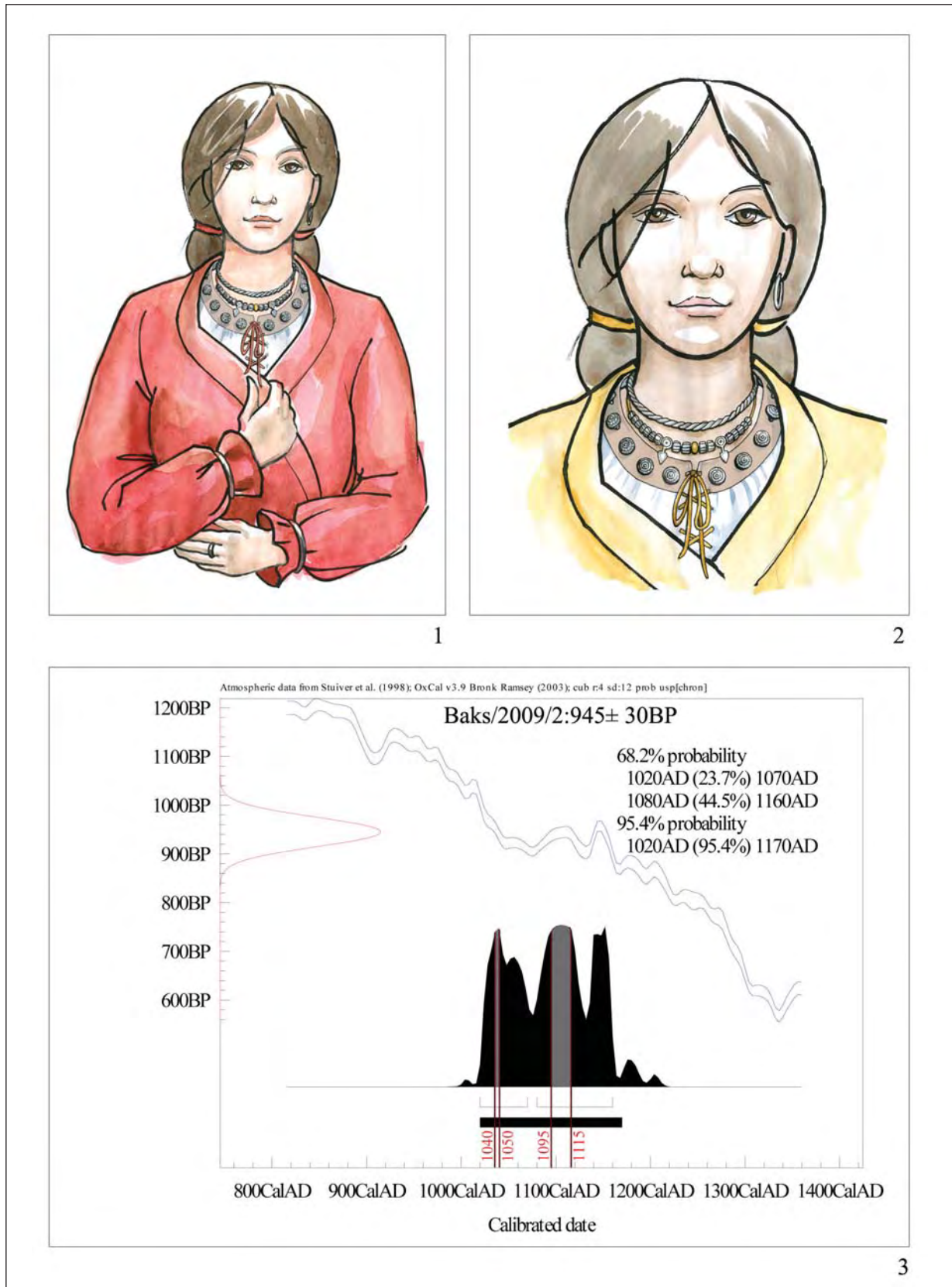
12. kép. A Baks-Köztársaság utca 8. sír részlete a gyöngyökkel és az ingnyakveretekkel
 Fig. 12. Detail of Grave 8 at Baks-Köztársaság Str. with beads and collar mounts

13. kép. Baks-Köztársaság utca 8. sír
Fig. 13. Baks-Köztársaság Str. Grave 8

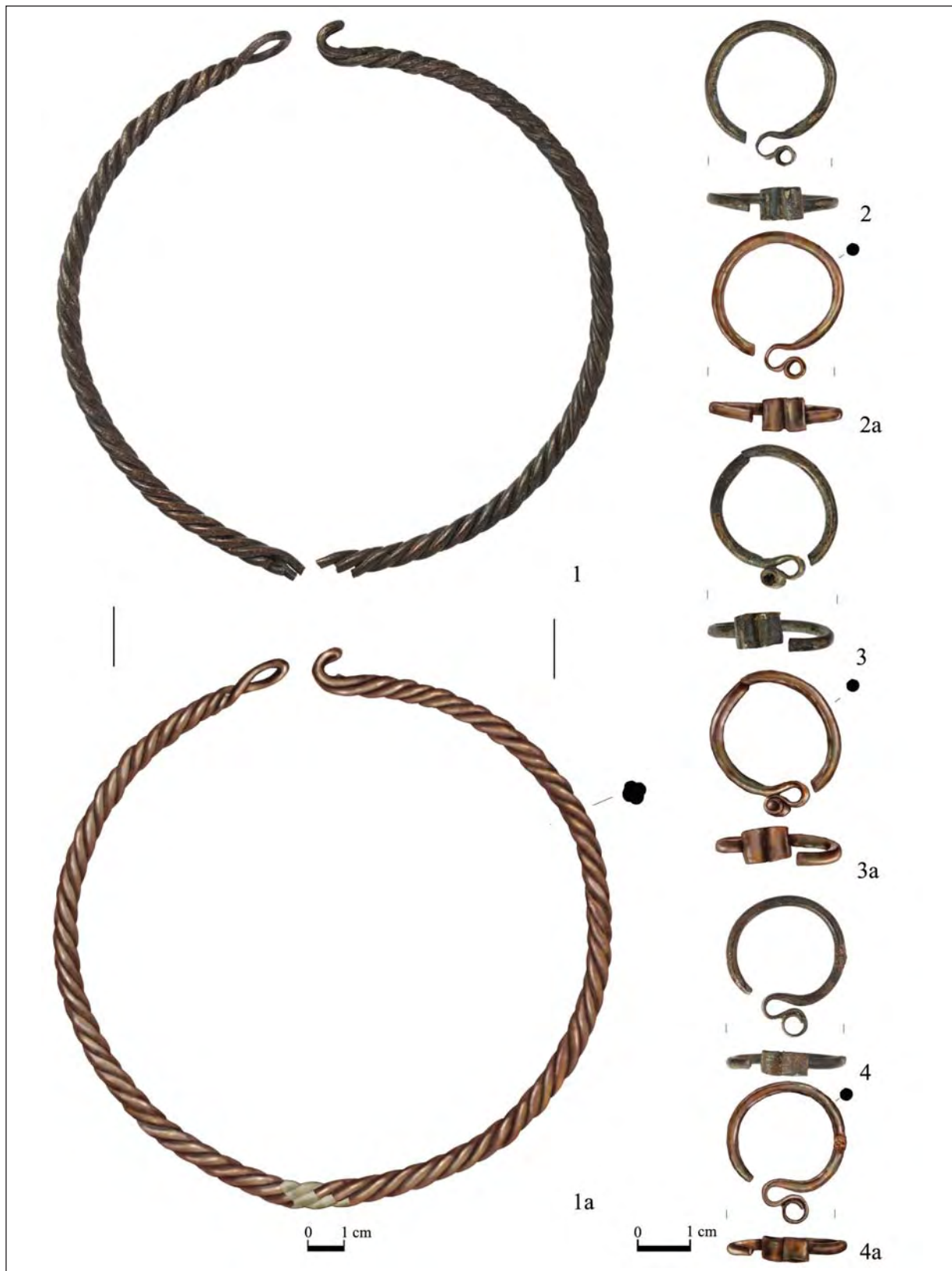
14. kép. Baks-Köztársaság utca 8. sír
 Fig. 14. Baks-Köztársaság Str. Grave 8

15. kép. Baks-Köztársaság utca 8. sír. 1–2: Viseletrekonstrukció; 3: A sír 14C kalibrált adata
 Fig. 15. Baks-Köztársaság Str. Grave 8. 1–2: Costume reconstruction; 3: Calibrated radiocarbon data of the grave

16. kép. Baks-Köztársaság utca. 1–3: 9. sír; 4–8: 10. sír
 Fig. 16. Baks-Köztársaság Str. 1–3: Grave 9; 4–8: Grave 10

17. kép 1: A baksi iskolaépület bontásakor előkerült, 1888-ban Csikós János ispán ajándékként a szegedi múzeumba került nyakpercc; 2–4: A Juhász Istvánné kertjéből származó, 1914-ben a múzeumnak adományozott karikaékszerek
 Fig. 17. 1: Torques found during the demolition of the school in Baks, donated to the Szeged Museum by comes János Csikós in 1888; 2–4: Ring jewellery from Mrs István Juhász's garden, donated to the museum in 1914

18. kép. A Juhász Istvánné kertjéből származó, 1914-ben a múzeumnak adományozott karperecpár
 Fig. 18. Pair of bracelets from Mrs István Juhász's garden, donated to the museum in 1914

1

2

19. kép: Baks és környéke. 1: Az Első Katonai Felmérés (1763–1787) térképlaprészlete;

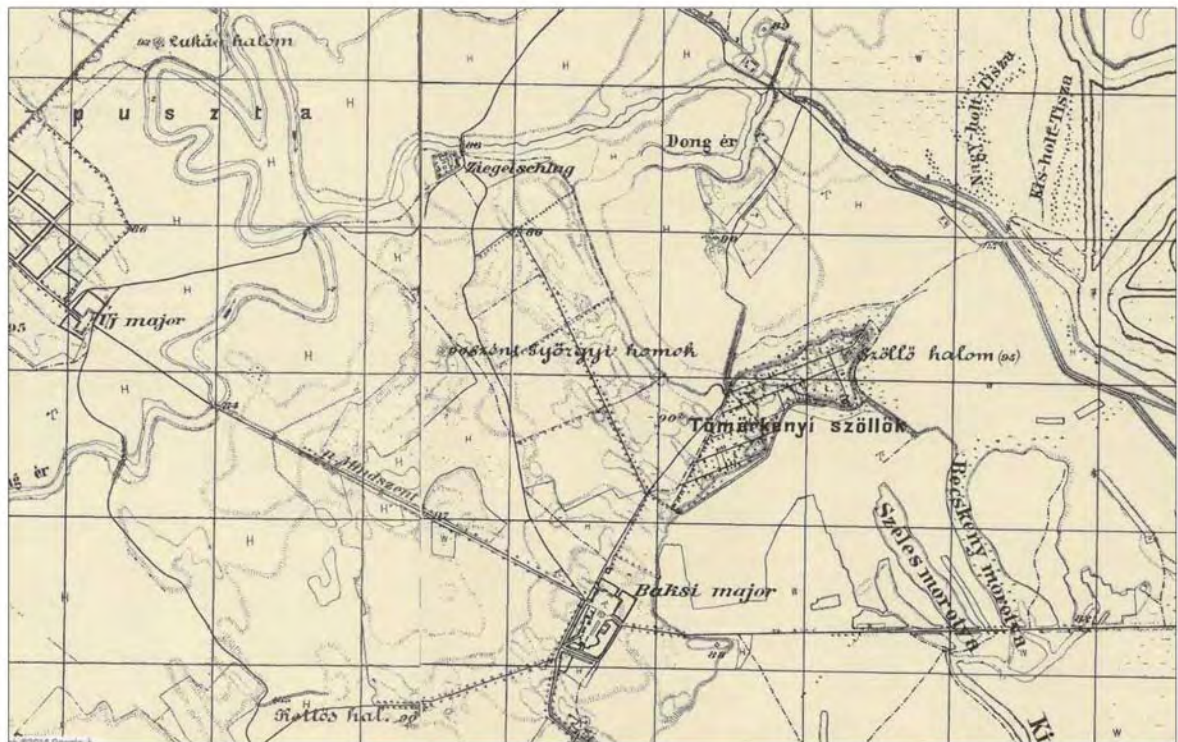
2: A Második Katonai Felmérés (1806–1869) térképlaprészlete

Fig. 19. Baks and its surroundings. 1: Map detail of the First Military Survey (1763–1787);

2: Map detail of the Second Military Survey (1806–1869)

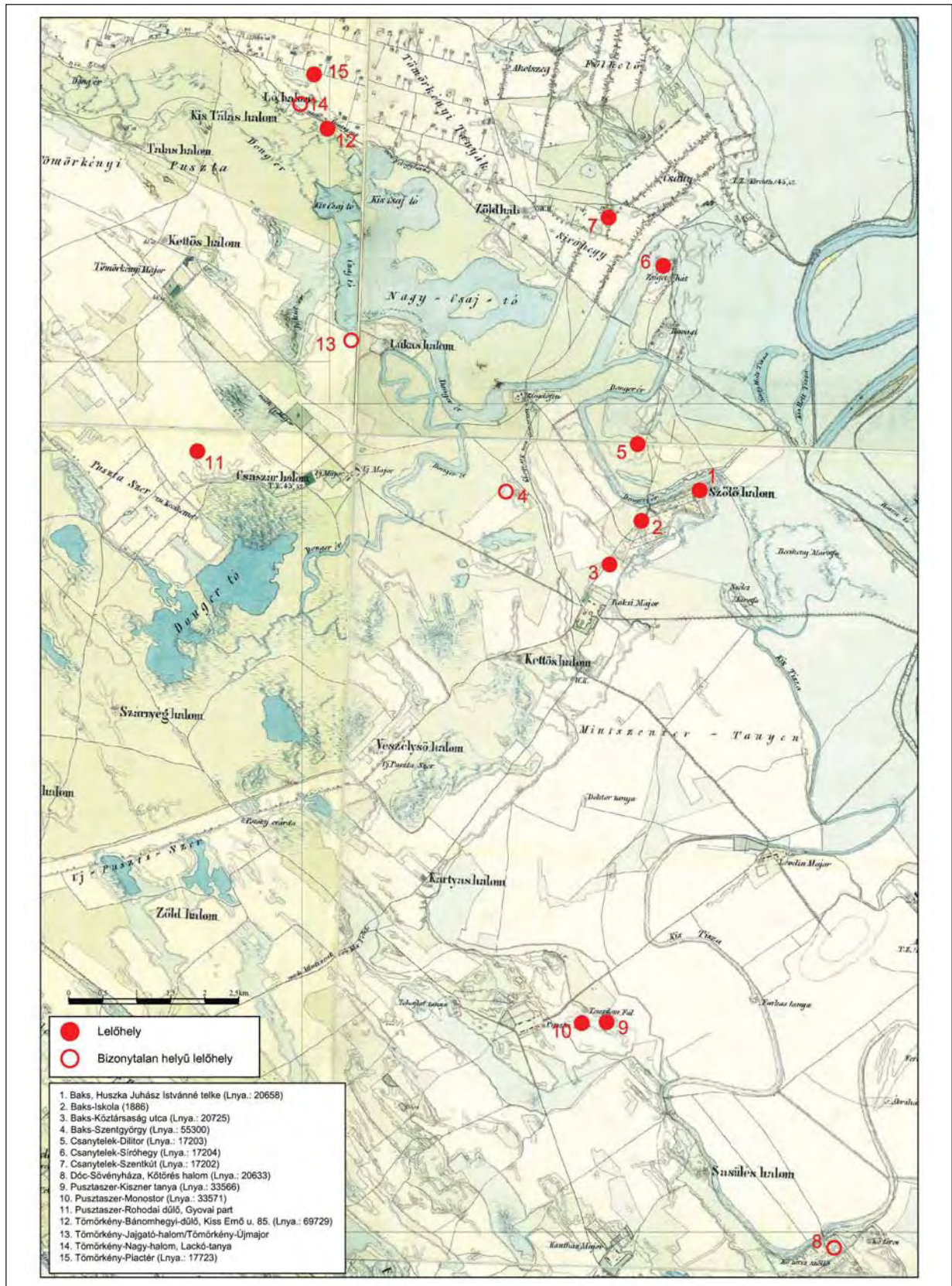
1

2

20. kép. Baks és környéke. 1: A Harmadik Katonai Felmérés (1869–1887) térképlaprészlete;
2: A Magyar Királyság (1869–1887) 1:25 000-es léptékű térképrészlete

Fig. 20. Baks and its surroundings. 1: Map detail of the Third Military Survey (1869–1887);
2: Map detail (1: 25000) of the Hungarian Kingdom (1869–1887)

21. kép. Honfoglalás és kora Árpád-kori temetők és sírleletek Baks környékén

Fig. 21. Cemeteries and grave finds from the Hungarian Conquest period and the early Árpadian age in the vicinity of Baks

FÜGGELÉK – APPENDIX

A BAKS-KÖZTÁRSASÁG UTCÁBAN 2009-BEN FELTÁRT 11. SZÁZADI SÍROK EMBERTANI ANYAGA

MARCSIK ANTÓNIA*

Absztrakt: A rövid cikk három Árpád-kori sír embertani anyagát ismerteti, melyek a baksi római katolikus templom építése során kerültek feltárára 2009-ben. Az antropológiai anyag ismertetése adatokat szolgáltat a Dél-Alföld mikrorégiójának honfoglalás és kora Árpád-kori embertani arculatához

Kulcsszavak: Dél-Alföld, kora Árpád-kor, antropológia

A MÓDSZER

A Balogh Csilla által 2009-ben Baks belterületén, a Köztársaság utcában, a római katolikus templom alapozási munkálatait megelőzően végzett leletmentés eredményeként három egyén csontváza került elő (7–9. sír), illetve a 10. sírből egy emberi combcsont töredéke származik.

A csekély mennyiségű antropológiai anyag vizsgálata az embertanban általánosan használt metrikus-morfológiai módszerekkel történt. Az elhalálzási életkor, illetve életkorcsoportok és a

nemek meghatározása Acsádi–Nemeskéri alapján történt.¹ A metrikus, morfológiai jellegek felvételét és azok értékelését Martin–Saller (1957) és Alekszejev–Debec,² a termetet Sjøvold,³ az anatómiai variációk megállapítását Finnegan–Marcsik⁴ szerint végeztük el. A patológiás jellegek felvételére Barnes és Ortner munkájában foglaltak alapján történt.⁵ Az elhalálzási életkor és a nemek meghatározásánál azonban a legtöbb esetben a csontváz általános állapota szerint döntöttünk.

A CSONTVÁZAK LEÍRÁSA

7. sír: Férfi, *adultus* (35–39 év), jó megtartású koponya és vázcsontok.

Sex jelző: +1.8 (*linea nuchae, facies malaris*: +1).

Obliteráció: III, *facies symphysialis* III, fogbrázció erős (*molarisokon a dentin látszik*), a frontfogakon medialisan ferde abrázió.

A koponya rövid (*brachykran*), közepesen magas, illetve alacsony (*orthokran, tapeinokran, chamaekran*), a homlok keskeny (*stenometop*), az arckoponya széles (*euryprosop*) és közepes (*mesen*), a szemüreg nagy (*hypsikonch*), az orr régiója és a szájpad közepes

(*mesorrhin*, illetve *mesostaphylin*). A *mandibula* szélessége nagy, illetve közepes (*go-go*), a *copus* magassága nagy, a *ramus* szintén magas, szélessége kicsi (ld. 1. táblázat)

Termete 180 cm (igen magas) (ld. 2. táblázat).

Taxon: europid (cromagnoid jellegek: crA-x). Arckoponya szögletes, a szemüreg magassága kicsi (32).

Anatómiai variáció: *torus mandibularis* (enyhe).

Morfológiai jellegek: nyakszirt lekerekített (*curvocipital*), *apertura piriformis anthropin*, *fossa canina* sekély, a homlok erősen hátrafutó; a homlok a *glabella* és

* Szegedi Tudományegyetem TTIK, Embertani Tanszék, H-6726 Szeged, Közép fasor 52. antonia.marcsik@gmail.com

¹ ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970.

² MARTIN–SALLER 1957; ALEKSZEJEV–DEBEC 1964.

³ SJØVOLD 1990.

⁴ FINNEGAN–MARCSIK 1979.

⁵ BARNES 1994; ORTNER 2003.

az *arcusok* mögötti területen bemélyedt, az *occipitalis* terület egy kissé benyomódott (metrikus értékek korrigálva), a koponya az alapi része szintén.

Fogstátusz: *post mortem* hiány: 18, 48.

Inkomplett (jelképes) trepanáció: 4 jelképes trepanáció az *os parietalis* a jobb és baloldalon, a *sutura coronalis* mentén.

1. A jobb oldalon, a *sutura coronalis* mögött, attól kb. 2 cm-re, a *sutura coronalis*tól 3 cm-re. Széle elmosódott, közepén artéria nyoma. Kör alakú, kb 1 cm átmérővel.

2. A jobb oldalon, az előzőtől balra, a felszíne nagyon elmosódott, a beavatkozás feltételes (az előzőnél kisebb méretű lehetett).

3. A baloldalon, a felszíne elmosódott. Középen két artéria nyoma. Kör alakú, kb 1 cm átmérővel.

4. A baloldalon, befelé mélyül, széle elmosódott. Kb. 1 cm átmérőjű.

A beavatkozásokat az egyén korábbi életében végezheték, feltételezhetően röviddel egymás után (1. kép 1). A koponyatetőn, a *lambda*-régió felé eső területen gyulladás nyomai figyelhetők meg.

Patológia: a bal *calcaneonavicularis* ízületben porcokopás (*degeneratív arthritis*) (1. kép 2), L5 mindkét oldalán *spondylolysis* (1. kép 3), a bal *claviculán* ferde irányú gyógyult törés nyoma (1. kép 4).

8. sír: Nő, *juvenis* (18–20 év), bal *ramus mandibulae* darabja és jó megtartású vázcsontok. *Humerus distalis*,

femur proximalis epiphysise fusioban, a többi *epiphysis* külön, medencecsontok *fusioban*.

9. sír: Férfi, *juvenis* (20–22 év), koponya és vázcsontok darabjai (alszár csontjai *post mortem* hiány). *Glabella*, *processus mastoideus*, *incisura ischiadica*, *caput femoris* átmérő férfi jellegre utal. A *femur distalis epiphysise* részben fusionált, *humerus caputja* nyitott, a többi *epiphysis fusioban*. A *femur* hosszúságából ítélve magas termetű lehetett.

A koponya közepes hosszúságú, *mesokran* (76.27), a *mandibula* szélessége kicsi, illetve nagy (go-go), a *corpus* magassága közepes, a *ramus* magassága nagy, szélessége közepes. A nyakszirt lekerekített (*curvoccipital*), a homlok mérsékeltén hátradülő. Morfológiailag a 7. sírhoz hasonló.

Taxon: europid (közelebről meghatározhatatlan).

Femurokon enyhe *periostitis*.

Fogstátusz: *post mortem* hiányzó: 14, 12, 11, 21, 23, 41, 31, 32.

10. sír: Koponya és vázcsontok *post mortem* hiány, kivéve a jobb *femur* töredéke (nő, 23-x).

A sírok embertani anyagának leírását fontosnak tartottuk, mivel adatokat szolgáltat a Dél-Alföld mikrorégiójának honfoglalás és kora Árpád-kori embertani arculatához.

1	5	8	9	17	20	40	45	46	47
183	116	150	96	135	105	98	138	92	115
48	51	52	54	55	62	63	65	66	69
69	37	32	23	49	47	39	125	102	35
70	71	8:1	17:1	17:8	20:1	20:8	9:8	47:45	48:45
67	30	81.96	73.77	90.00	57.37	70.00	64.00	83.33	50.00
52:51	54:55	63:62							
86.48	46.93	82.97							

1. táblázat. Baks-Köztársaság utca 7. sír, koponya metrikus értékei

Table 1. Baks-Köztársaság Str. Grave 7, measurement of the skull

Méretek	<i>humerus</i>		<i>radius</i>		<i>ulna</i>		<i>femur</i>		<i>tibia</i>		<i>fibula</i>		<i>termet</i>
	jobb	bal	jobb	bal	jobb	bal	jobb	bal	jobb	bal	jobb	bal	
7. sír	356	352	269	269	292	290	485	486	395	395	392	392	180 cm

2. táblázat. Baks-Köztársaság utca 7. sír, vázcsontok metrikus értékei

Table 2. Baks-Köztársaság Str. Grave 7, measurement of the postcranial bones

1	8	65	66	69	70	71
177	135	116	105	32	64	33

3. táblázat. Baks-Köztársaság utca 9. sír, koponya metrikus értékei

Table 3. Baks-Köztársaság Str. Grave 9, measurement of the skull

IRODALOM

- ALEKSZEJEV–DEBEC 1964: Алексеев, В. П. – Дебеч, Г. Ф.: *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва 1964.
- ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970: Acsádi, Gy. – Nemeskéri, J.: *History of Human Life Span and Mortality*. Budapest 1970.
- BARNES 1994: Barnes, E.: *Developmental Defect of the Axial Skeleton in Paleopathology*. Colorado 1994.
- FINNEGAN–MARCSIK 1979: Finnegan, M. – Marcsik, A.: A non-metric examination of the relationship between osteological remains from Hungary representing populations of Avar periods. *Acta Biologica* 25 (1979) 97–118.
- MARTIN–SALLER 1957: Martin, R. – Saller, K.: *Lehrbuch der Anthropologie* 1. Stuttgart 1957.
- ORTNER 2003: Ortner, D. J.: *Identificatio of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Amsterdam–Tokyo 2003.
- SJØVOLD 1990: Sjøvold, T.: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Journal of Human Evolution* 5 (1990) 431–447.
- <https://doi.org/10.1007/BF02435593>

SCLELETAL MATERIAL OF THE 11TH-CENTURY GRAVES EXCAVATED IN 2009
AT BAKS, KÖZTÁRSASÁG STREET

The present article deals with the skeletal material of the three Árpáadian age graves excavated during the construction of the Catholic church in the vicinity of Baks. The material contributes to the Hungarian Conquest-period and early Árpáadian age image of anthropology in the Southern Great Plains.

1. kép. Baks-Köztársaság utca 7. sír. 1, 4: Inkomplett trepanációk az os parietalén; 2: Spondylolysis (L5);
4: Osteoarthritis a calcaneonavicularis ízületben; 5: Törés nyoma a bal claviculán

Fig. 1. Baks-Köztársaság Str. Grave 7. 1, 4: Incomplete trepanation on the os parietale; 2: Spondylolysis (L5);
4: Osteoarthritis in the calcaneonavicular joint; 5: Traces of fracture on the left clavicle